



”Aldrig hört ordet ... – vaddå rättsstat?”

Vad vet svenska gymnasister om
rättsstatens roll i en demokrati?

En rapport från Stiftelsen Rättsfonden

STIFTELSEN
RÄTTSFONDEN

Rättsfondens skriftserie nr 44

”Aldrig hört ordet ...
– vaddå rättsstat?”

”Aldrig hört ordet ... – vaddå rättsstat?”

**Vad vet svenska gymnasister om
rättsstatens roll i en demokrati?**

En rapport från Stiftelsen Rättsfonden

"Aldrig hört ordet ... – vaddå rättsstat?"

Vad vet svenska gymnasister om rättsstatens roll i en demokrati?

En rapport från Stiftelsen Rättsfonden

Research: Clarence Crafoord och Maciej Zaremba

Redaktion: Maciej Zaremba

Rättsfondens skriftserie nr 44

ISBN 978-91-88929-78-5

© Stiftelsen Rättsfonden

Omslag © PAP/Tomasz Gzell. Polens parlament 16.12.2016. Ledamöter från regeringspartiet PiS röstar igenom ett grundlagsstridigt lagpaket.

Produktion: eddy.se ab, Visby 2022

Tryck: Lasertryck.se, Skarpnäck 2022

Att mångfaldiga innehållet i detta verk, helt eller delvis, är förbjudet enligt lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande, såsom exempelvis tryckning, kopiering, ljudinspelning liksom elektronisk återgivning eller överföring.

Innehåll

1. Inledning	7
2. Enkäten	13
3. Skolans uppdrag och kraven för godkänt i samhällskunskap	23
4. Vad säger läroböckerna om rättsstatens betydelse för demokratin?	33
5. Slutsatser och förslag. Medborgarkunskap	39
Appendix I – Om lärobokens ställning	47
Vad säger läroböckerna om rättsstaten	49
Appendix II – Svenska medborgarböcker	59
Appendix III – Demokratistudie 2022	67
Rättsfondens tack till respondenterna	83

Om Stiftelsen Rättsfonden

Stiftelsen Rättsfonden har till ändamål att främja ”barns och ungdoms fostran och utbildning i överensstämmelse med den moraliska rättens principer” samt att främja vetenskaplig forskning, debatt och undervisning i rättsstatliga frågor.

Rättsfondens styrelse:

Percy Bratt, advokat (ordförande)

Karin Åhman, professor i statsrätt

Lena Marcusson, professor emerita i förvaltningsrätt

Clarence Crafoord, advokat

Lena Andersson, författare

Maciej Zaremba, journalist och författare

Hedersledamot: Fredrik Sterzel, professor emeritus i konstitutionell rätt

1. Inledning

Upphovet till denna studie är demokratins tillbakagång i världen och inte minst i Europa. Året 2012 räknade man till 42 fullt demokratiska stater i världen, tio år senare är de 34. Var femte medlemsland i EU lever inte längre upp till kraven på liberal demokrati.¹

Det än mer oroväckande är att utvecklingen mot autokratiskt styre inte sällan beledsagas av en till synes demokratisk retorik. Enligt Ungerns premiärminister Viktor Orbán är ”den illiberala demokratin”, som han förespråkar, en sannare demokrati än den liberala, eftersom de folkvaldas makt inte begränsas av domstolar och övernationella konventioner om mänskliga rättigheter. Enligt denna ideologi är all begränsning av de folkvaldas suveränitet ett angrepp på demokratin som sådan. ”Folkets vilja”, representerad av regeringen, borde få genomslag överallt och utan hinder. Samma retorik förekommer i Polen.

Det förefaller som att en stor del av de ungerska väljarna delar denna syn på demokrati. Under våren 2022 vann Orbáns

1. Slovenien, Kroatien, Tjeckien, Polen, Ungern och Grekland anses inte vara liberala demokratier. För aktuella mätningar av demokratins tillstånd i världen se: V-Dem Institute Democracy Report 2022, https://www.v-dem.net/democracy_reports.html samt rapporten från Freedom House, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>.

parti Fidesz (för fjärde gången) majoritet i parlamentet. Polens regerande parti PIS ser också ut att ha goda chanser att behålla makten.

Det gemensamma hos tidens auktoritära politiker (från Orbán, till Trump, till Erdoğan till Le Pen), är att de ställer folkväldet *mot* rättsstaten. Den senare anses stå i vägen för folkets vilja.

Det finns skäl att se denna ideologi som ett större hot mot liberal demokrati än öppet antidemokratiska rörelser. Dess demagogiska tillgång består ju i att den inte tycks utmana demokratin som sådan. Den påstår sig tvärtom vilja utvidga folksuveräniteten, på bekostnad av icke-folkvalda institutioner. Om den liberala demokratin kan sägas stå på två ben – folkstyret och rättsstaten – använder man det ena benet för att sparka undan det andra.²

Frågan vi ställde oss i denna studie är i vad mån svenska förstagångsväljare är immuna mot denna ideologi. Vad vet de – och vad tror de om villkoren för ett demokratiskt styre? Eller mer tillspetsat: Om ett svenskt parti skulle propagera för politisering av domstolar – skulle de se det som ett angrepp på själva demokratin?

Undersökningen har bestått av tre delar: en enkät bland ungdomarna, ägnad att undersöka både deras kunskaper om hur en demokrati styrs samt deras åsikter om hur den borde styras; en genomgång av skolans mål och krav i ämnet sam-

2. Se också "Krisen för den demokratiska rättsstaten" av Johan Hirschfeldt, SvJT 2018 s. 76 samt Advokatsamfundets "Slå vakt om rättsstaten. En skrift om den svenska rättsstaten och dess betydelse", bilaga till tidskriften Advokaten nr 6/2022.

hällskunskap samt en granskning av ett antal av de mest använda läroböckerna på gymnasiet.³

Resultatet är nedslående. Betraktar man enkäten som ett examensprov i samhällskunskap (med minst 50 procent rätta svar för lägst betyg) skulle 85 procent av eleverna inte uppnå nivån för godkänt. Bland femton frågor är det endast fyra där fler än hälften av respondenterna svarar rätt. Vad mera är: felsvaren går i samma riktning. De flestas bild av hur Sverige styrs och borde styras ligger långt från verkligheten – men ganska nära det aktuella tillståndet i Ungern eller Polen.

Vi ska i det följande analysera enkätresultaten i detalj. Men redan här vill vi antyda att resultaten inte kan tolkas som att skoleleverna skulle önska ett mindre demokratiskt Sverige. Var femte av dem anser att hen får lära sig för litet om ”demokrati” i gymnasiet.⁴ Vår granskning av läromedlen ger vid handen att de rentav lär sig fel saker. Det framgår också att Skolverket håller sig med extremt låga krav för betyget ”godkänt” i samhällskunskap.

Eftersom det är rättsstaten som står i centrum för vår undersökning ska vi förklara hur vi använder begreppet.

-
3. Underlaget till avsnitten om skolans uppdrag, läroplaner och villkoren för godkänt i samhällskunskap har tagits fram av Clarence Crafoord. Läromedlen har granskats av Maciej Zaremba som också står för slutredigeringen av rapporten.
 4. Intressant nog är missnöjet med demokratiundervisningen mest utbredd hos eleverna på yrkesprogrammen jämfört med de högskoleförberedande linjerna. (24 respektive 12 procent.)

Definitionen av begreppet ”rättsstat”

Den ursprungliga definitionen motsvarar det tyska *Rechtsstaat* och det anglosaxiska *rule of law*.⁵ Den syftar på ett system av regler, institutioner och rättsprinciper som hindrar en godtycklig maktutövning. Europarådets Venedigkommission räknar upp beståndsdelarna: principen att ingen kan bestraffas utan stöd av lag, förbud mot retroaktiv lagstiftning, lagbunden myndighetsutövning, allas likhet inför lagen samt ”tillgång till rättvisa”, varmed menas rätten till en rättvis rättegång inför en oberoende och opartisk domstol.⁶

Denna definition syftar som synes inte på lagarnas innehåll utan på formerna för maktens utövning: normbunden, förutsägbar, saklig och opartisk. Storbritannien, Preussen och Sverige kan sägas ha varit rättsstater redan under 1800-talet, trots avsaknad av demokrati och en rad andra rättigheter.

Samtidigt håller sig EU med en utvidgad definition av rättsstaten, som förutsätter både folkstyre och respekten för mänskliga rättigheter. Det är denna definition som i den allmänna debatten ofta förkortas till ”liberal demokrati”.

Rättsstaten fastställs som ett av de värden som Europeiska unionen bygger på i artikel 2 i fördraget om Europeiska unionen. I en

-
5. Enligt Encyclopedia Britannica: ”the mechanism, process, institution, practice, or norm that supports the equality of all citizens before the law, secures a nonarbitrary form of government, and more generally prevents the arbitrary use of power”.
 6. https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=02_Rule_of_law&lang=EN. Venedigkommissionen, bildad 1990, är ett rådgivande organ inom Europarådet bestående av oberoende experter inom statsrätt, med inriktning på konstitutionell och internationell rätt.

rättsstat utövas all offentlig makt alltid inom de ramar som anges i lagstiftning, i enlighet med värden som demokrati och grundläggande rättigheter samt under överinseende av oberoende och opartiska domstolar. Rättsstaten omfattar bland annat principer som lagenlighet, som förutsätter att lagarna stiftas i en öppen, redovisningsskyldig, demokratisk och pluralistisk process, rätts-säkerhet, förbud mot godtyckligt utövande av den verkställande makten, effektivt domstolsskydd av oberoende och opartiska domstolar, domstolskontroll, inbegripet kontroll av respekten för grundläggande rättigheter, maktindelning och likhet inför lagen. Dessa principer har erkänts av Europeiska unionens domstol och Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna.⁷

Det finns en poäng med båda definitionerna. Enligt en del forskare består demokratins legitimitet i medborgarnas ögon i högre grad av opartiska, kompetenta och laglydiga myndigheter än av det faktum att de kan välja landets lagstiftande församling.⁸

-
7. Konstitutionsutskottets utlåtande 2020/21:KU14. Se även Laurent Pech, "Rättsstatsprincipen i EU – Betydelse, funktioner och utmaningar" i antologin *Hoten mot rättsstaten i Europa*, red. Anders Mellbourn, Rättsfonden, Premiss förlag, 2017, s. 91 ff. särskilt s. 100. "Om man ... skulle vara tvungen att sammanfatta den dominerande tolkningen av rättsstatsprincipen i Europa kan man göra gällande att rättsstatsprincipen nu allmänt tolkas som en princip som omfattar materiella beståndsdelar (till exempel likabehandling inför lagen) samt formella/processuella beståndsdelar (till exempel rättssäkerhet och domstolsprövning), och som kräver en demokratisk och liberal konstitutionell ordning som ger full effekt åt de mänskliga rättigheterna."
 8. "Om medborgarna uppfattar den offentliga maktutövningen som byggd på principerna om opartiskhet, universalism, saklighet, kompetens och pålitlighet, kan detta förläna det politiska systemet legitimitet *även om* den representativa demokratins mekanismer inte fungerar särskilt väl." Bo Rothstein, "Myndigheter att

Ett annat sätt att formulera samma tanke finns hos Alexis de Tocqueville: "Rättsstat utan folkvälde är redan halv demokrati. Folkvälde utan rättsstat är ingen demokrati alls."⁹

I den här rapporten använder vi begreppet "rättsstat" i båda betydelser. Som synonym till en liberal demokrati, samt som en nödvändig förutsättning för en sådan. Vi hoppas att meningen framgår av sammanhanget. I konsekvensens namn skiljer vi på "folkvälde" och "demokrati", där den senare förutsätter en rättsstat. Med det språkbruket blir det således logiskt att skriva att den polska PIS-regeringen angriper demokratin i folkväldets namn.¹⁰

lita på", s. 244, i Demokratins framtid, red. Katarina Barrling och Sören Holmberg, Sveriges riksdag 2019.

9. Alexis de Tocqueville (1805–1859), fransk politiker och samhällsfilosof. Hans Om demokrati i Amerika, utkommen på franska 1835–1840, är en klassisk analys av demokratins framväxt.
10. I vissa sammanhang använder vi "rättsstat" i en tredje betydelse, för den del av statsapparaten som tillämpar lagen: domstolar och myndigheter. I den meningen kan en statsmakt (exempelvis Polens parlament) sägas undergräva rättsstaten. Det finns anledning att notera en förvirrande användning av begreppet "rättsstat" och "liberal demokrati", där bland andra läromedelsförfattare blandar ihop de rättsligt utkrävbara mänskliga rättigheterna i Europakonventionen (som "Ingen får utsättas för tortyr eller omänsklig eller förnedrande behandling eller bestraffning") med sociala rättigheter i FN:s deklaration (som "Var och en har rätt till en levnadsstandard tillräcklig för den egna och familjens hälsa ...")

2. Enkäten

På uppdrag av Rättsfonden genomfördes under vintern 2022 en demokratienkät bland 500 gymnasieelever.¹ De fick svara på fjorton kunskapsfrågor, två frågor där de kunde uttrycka sin åsikt om vad som var förenligt med deras syn på demokrati samt en öppen fråga om vad som menas med rättsstat. Vid kunskapsfrågorna fanns det fyra eller fler svarsalternativ varav endast ett var rätt.

Flera frågor var så utformade att de felaktiga svaren motsvarade maktförhållandena i en illiberal demokrati. Exempelvis på frågan ”En domare som i massmedia kritiserat ett lagförslag kan ...” fanns, förutom det korrekta svaret *kan inte bestraffas*, svarsalternativen *avsätts av regeringen/avsätts av riksdagen/riskera avdrag på lönen* samt *vet ej*.

I detta konkreta fall svarade 34 procent att domaren inte kan bestraffas, medan 47 procent valde något av de illiberala alternativen. Flest (18 procent) valde *avsätts av regeringen*.

En stor majoritet (70 procent) svarar att en svensk domare ”vars domar upprepade gånger ändrats i högre instans” också kan bli avsatt. Antingen av Högsta domstolen (39 procent),

1. Enkäten genomfördes av analysföretaget Ungdomsbarometern. Enkätfrågorna finns tillgängliga på www.rattsfonden.se.

regeringen (16 procent) eller av riksdagen (15 procent). Var femte svarar *vet ej*, endast var tionde svarar *kan ej avsättas*.²

Vidare anser 68 procent att om regeringen är missnöjd med en dom kan den antingen själv ändra domslutet (14 procent), besluta att rättegången tas om (41 procent), eller be riksdagen att ändra domen (13 procent). Det korrekta svaret "kan inte göra något åt saken" fick 22 procent av rösterna.

På en angränsande fråga, på vad sätt kan en HD-dom ändras, valde 51 procent att svara att det kan göras antingen av en riksdagsmajoritet (19 procent), genom en folkomröstning (19 procent) eller av regeringen (13 procent). Det korrekta svaret *av Högsta domstolen själv* avgavs av 37 procent av respondenterna.

En fråga som var menad att loda föreställningen om lagstyrda myndigheter löd: "Om regeringen tycker att för många utländska medborgare får stanna i Sverige kan regeringen ..." fick 42 procent korrekta svar, dvs. *föreslå riksdagen att ändra i migrationslagen*.³ De flesta (47 procent) trodde att de kunde ske genom order till Migrationsverket eller gränspolisén, alternativt sänkta löner till tjänstemän som utfärdar många tillstånd.

Enligt 43 procent av respondenterna kunde en lag ändras (straffen för våldsbrott skärpas) av antingen regeringen, riksåklagaren eller justitieministern. 47 procent valde det korrekta alternativet *lagändring av riksdagen*. Här syntes en

-
2. Svaren på denna punkt bör tolkas med försiktighet, då alternativet "kan avsättas av Högsta domstolen" inte skulle vara helt fel ifall de upprepade ändringarna berodde på att domsluten direkt stred mot lag. I sådana fall kan en domare skiljas från tjänsten av Statens ansvarsnämnd eller ytterst en dom i Arbetsdomstolen.
 3. Den korrekta benämningen är "utlänningslagen".

stor skillnad till nackdel för yrkesgymnasiet (YP) där endast 35 procent svarade rätt.

"Vad menas med en rättvis rättegång?" Var femte (22 procent) valde alternativet *Att domen kan överklagas till regeringen*. Lika många svarade rätt: *Att den som är åtalad har rätt att veta vem som vittnar mot hen*. De övriga trodde att den åtalade kunde förbjuda brottsoffret att närvara (12 procent) eller att hen skulle få åklagarens alla frågor i förväg (24 procent). Intressant nog trodde endast 7 procent att rättvisa förutsatte att någon av domarna hade samma kön, tro eller etnisk bakgrund som den tilltalade.⁴

En fråga som direkt konfronterade "folkväldet" med "demokrati" bad om en förklaring av grundlagens skrivning "All offentlig makt utgår från folket". Det rätta alternativet, *att bara riksdagen kan ta beslut om en ny lag*, fick 16 procent av rösterna. Majoriteten av respondenterna (53 procent) svarade *att regeringen kan avsättas genom folkomröstning*. På andra plats kom tolkningen *att domare utses av riksdagspartierna i proportion till deras valresultat* (14 procent), på fjärde att *riksdagen kan ändra ett domstolsbeslut* (9 procent).

Svaren på frågan om "vad som kan vara straffbart i Sverige" är aningen svårtolkade, eftersom under vissa omständigheter kunde flera av svaren vara korrekta. Likväl är resultatet tankeväckande, eftersom ungdomarna därefter fick frågan om vad som *borde* vara straffbart. Här följer resultaten, med andelen kunskaps- och *borde*-svar inom samma parentes.

4. Det är möjligt att de som felaktigt svarade "få åklagarens alla frågor i förväg" syftade på bevisuppgifterna.

En stor majoritet (68 respektive 66 procent) väljer *sprida kränkande uppgifter om en person*. På andra plats (45–41 procent) kommer *sprida falska uppgifter om myndigheter*. Därefter (41–40 procent) att *tala nedsättande om en religion*. Nästan var tredje (30–32 procent) kryssar för att *offentligt vandalisera den svenska flaggan*. Var tionde tror att det är straffbart att *uppmäna andra att vägra vaccin mot covid-19* men hela 26 procent anser att det borde vara det. Att *påstå att statsministern ljugar* kunde och borde bestraffas enligt var tionde. Det enda svarsalternativet som beskriver en handling som kan vara straffbar, att *ropa "det brinner" på biografen, fast det inte gör det*, fick röstandelen 22–26 procent.⁵

Svaren på denna fråga antyder att de juridiska aspekterna av yttrandefriheten inte diskuterats vidare i skolorna.

Hela 42 procent tror att en svensk inte kan ställa upp i riksdagsvalet om den antingen dömts för skattebrott (17 procent), *tillhör ett parti som vill avskaffa demokrati* (16 procent), eller *tagit emot pengar från en politisk organisation i utlandet* (9 procent). Men nästan varannan (48 procent) svarar korrekt att endast en svensk medborgare kan kandidera till riksdagen. Även här är avståndet mellan gymnasielinjerna påfallande.⁶

De fem kunskapsfrågor där en majoritet lämnade rätt svar hade ingen direkt syftning på rättsväsendets plats i en demokrati. "Att med grundlag i Sverige menas" svarade 72 procent *en lag som är överordnad alla andra lagar*. Endast få valde de

5. "Falskt larm", 16 kap. 15 § brottsbalken.

6. Endast var tredje elev på yrkeslinjen svarar rätt på frågan. Däremot tror var fjärde av dem att skattebrott diskvalificerar från valbarheten.

illistiga alternativen *den äldsta av Sveriges grundlagar från 1351* (18 procent) samt *lagen om jordegendom och bygglöv* (6 procent).

Bara 19 procent tror att regeringen godkänner programutbudet i public service, 15 procent att en SVT-journalist *som kritiserar regeringen kan avskedas*, 9 procent att *programledaren alltid måste försvara regeringens politik*. 54 procent kryssar för det korrekta svaret *Programledare får inte propagera för regeringens politik*. Men samtidigt är det alltså 34 procent av respondenterna som tar för givet att svensk public service är maktens megafon. (Här hade man gärna velat ställa en följdfråga om varför de tror så.)

Merparten av respondenterna (58 procent) visste att som medborgare i EU är de garanterade religionsfrihet – och inte rätt till barnbidrag (11 procent) eller gratis universitetsutbildning (13 procent). Lika många trodde att i EU kan inga politiska partier förbjudas.

Också en fråga om pressfriheten fick över hälften korrekta svar. 57 procent valde att myndigheter får inte hindra en tidning eller annat medium från att publicera något, medan 19 procent trodde att ingen kan bestraffas för vad man skrivit i en tidning eller på internet.

På en öppen fråga "vad innebär begreppet rättsstat" svarar 42 procent av de 500 respondenterna *vet ej, ingen aning* eller *har aldrig hört ordet*.⁷

Bland de övriga visar cirka 4 procent att de förstår begreppet. Antingen genom att nämna "självständiga domstolar" eller uppge den deskriptiva betydelsen: "rättsväsendet", "den

7. 57 procent av YP-eleverna och 35 procent av HP-eleverna.

rättsliga aspekten av staten". De två mest träffsäkra svaren lyder: "En stat som bygger på lagar och regler, självständiga domstolar och myndigheter", respektive "Där staten delar makten mellan lagstiftande och dömande organ som är fristående från makthavare".⁸

Ytterligare ett tjugotal elever svarar "rättssäkerhet", utan att gå in på hur den garanteras. Några få nämner "människa rättigheter", ytterligare en handfull "att man har rättigheter".

Således är det bara cirka 10 procent av eleverna som uppfattar "rättsstaten" som en förutsättning för en fullvärdig demokrati, 5 procent nämner därtill självständiga domstolar som en förutsättning för densamma.

Bland de övriga (som inte svarat vet ej) är spännvidden mycket stor. Cirka var tredje syftar på rättsstatens enskilda kvaliteter: "En stat med ordentlig demokrati och förutsägbara regler som ska följas", på likheten inför lagen, eller på utfallet: "Rättsväsendet kan inte göra vad dem vill mot medborgarna" eller "där folket har makten – kyrkan har ej makten".

Återstoden förefaller vara gissningar, allt från "en stat där det finns någon typ av domstol kanske", "att staten gör rätt för sig, inte utnyttjar saker på fel sätt" till "en stat där polisen och regeringen bestämmer allt när det gäller pressfrihet, m.m." samt till och med "En stat som har rätt".

När eleverna därefter fick svarsalternativ på frågan vad det betyder att Sverige är en rättsstat kryssade varannan korrekt för att regeringen måste lyda lagen, 16 procent för när svensk

8. Det är det enda svaret som uttryckligen återoppar maktindelning. I ett annat nämns lagprövning. I ett svar nämns "självständiga myndigheter". Två fyllda svar räknas inte med det här, då de visat sig vara kopierade från Wikipedia.

lag krockar med EU:s lag är det svensk lag som gäller och 13 procent att ingen kan bestraffas för vad hen skrivit/sagt. Var tionde valde svaret att staten har rätt.

Resultaten visar en märkbar skillnad mellan yrkeselever (YP) och de som läser på programmen som berättigar till högre studier (HP). I regel kan något flera av de senare kryssa för korrekta svar, vilket knappast lär förvåna, då de läst samhällskunskap två år längre än yrkeseleverna. Från den regeln finns ett tankeväckande undantag. Yrkeseleverna har bättre koll på vad som faktiskt är straffbart i Sverige.⁹ Men när det kommer till statsskickets grunder är förhållanden omvända.

Det största gapet i synen på demokrati mellan YP- och HP-elever gäller just rättsstaten. Både själva begreppet, som de flesta yrkeseleverna inte känner till, och rättsstatens villkor. Med en litet svepande formulering kunde man säga att de som läst den korta kursen i samhällskunskap¹⁰ oftare kryssar för illiberala alternativ när det gäller sådant som domares oavsättlighet och oberoende.¹¹ I deras ögon tycks rättsväsendet också i enskildheter underordnat den politiska makten.

I en kommentar till enkäten skriver analytikerna på Ungdomsbarometern att de tillfrågade visar stor osäkerhet i sina

9. Bara 30 procent tror att man inte får tala nedsättande om religion, mot 45 procent av HP-eleverna.

10. På yrkesprogrammen finns ämnet endast under det första året, kursen heter Samhällskunskap 1a1.

11. Så är det 63 procent av YP-eleverna som tror att en domare kan inte ostraffat kritisera ett lagförslag, mot 40 procent av HP-eleverna. 80 procent av YP-eleverna tillskriver regeringen/riksdagen rätt att ändra domslut, mot 62 procent av HP-eleverna.

svar, särskilt när det kommer till rättsväsendet. Svarsmönstret antyder en andel rena gissningar. Så är det uppenbarligen. Men som svarsalternativen var uppställda hade också den som gissade sig rakt igenom enkäten att välja mellan ett svar som stämde in på en liberal demokrati (dvs. rättssamhälle) och tre alternativ som inte gjorde det. De beskrev tillståndet i stater som är på väg mot ett autokratiskt styre.

Slutsatser

Den första slutsats vi drar av enkäten är att själva begreppet "rättsstat" inte betyder något konkret för de allra flesta nittonåringar/förstagångsväljare. Men inte heller det som begreppet står för (balans mellan den lagstiftande, verkställande och dömande makten) tycks ingå i deras idé om demokrati. De flestas svar på detta område lutar i sak åt en illiberal demokrati, med ett rättsväsen underställt den aktuella majoritetens önskemål.¹²

-
12. Det finns anledning att förhålla sig skeptisk till allmänt hållet bejakande av fri- och rättigheter. Tillfrågade om vilka rättigheter som borde förmenas medlemmar av grupper som vederbörande ogillar, var 21 procent beredda att neka dem tryckfrihet, mellan 34 och 38 procent ville inskränka deras mötes- och föreningsfrihet, 45 ansåg att personer som tillhör den ogillade gruppen inte borde få kandidera till riksdagen och lika många förordade yrkesförbud inom sjukvård och omsorg. Respondenterna fick själva peka ut den grupp (bland 37 alternativ) som de "starkt ogillade". Högst upp kom sverigedemokraterna (22,8 procent), sedan vaccinsmotståndare (17,4), abortmotståndare (16,8), klimatförnekare (7,6), miljöpartister (6,8), nationalister (6,1), muslimer (5) och djuraktivister (2,4). Det är värt att notera att det är vad andra *tycker och tror* som väcker starkast animositet, inte vad de *är*. Invandrare ogillades av 1,9 procent, romer av 0,5 och homosexuella av 0,5 procent. Thomas Persson och Sten Widmalm, Politisk tolerans och självcensur i orostider, SOM-institutet, Göteborgs universitet, 2022.

Den mest plausibla tolkningen torde vara respondenternas okunskap om frihetens institutionella villkor.

I en internationell studie (ICCS – International Civic and Citizenship Education Study)¹³ ägnad att mäta ungdomars kunskaper i medborgar-, demokrati- och samhällsfrågor fick svenska elever i genomsnitt ett gott resultat. Men Sverige avvek från det europeiska genomsnittet i fördelningen av resultaten. Här var det stort avstånd mellan de som visste mest och de som visste minst. (Skillnaden mellan den 5:e och den 95:e percentilen var i Sverige 331 poäng, mot det internationella genomsnittet om 287 poäng.)

Vår enkät bekräftar bilden av en uppseendeväckande ojämlikhet när det gäller insikter om rättsstaten. En stor grupp (22 procent) svarar inte rätt på någon enda eller på högst två frågor av femton. Man skulle kunna tro att det är den grupp som läst minst samhällskunskap, på de yrkesförberedande programmen. Men andelen 2-poängare är till och med större bland dem som kvalificerar sig för högskolan. Det är istället bostadsorten som verkar göra skillnad. Sambandet tycks entydigt: ju större stad desto större andel av de sämsta resultaten och större gap mellan de minst – och mest kunniga eleverna.¹⁴

13. Se <https://www.skolverket.se/getFile?file=3857>.

14. Storstäderna (Stockholm, Göteborg, Malmö) 45 procent, mellanstäder (typ Örebro) 24 procent, mindre städer typ Kalmar 18 procent, mindre orter och landsbygd 18 procent. Enligt analytikerna på Ungdomsbarometern påverkas resultaten (till en del) av en högre andel elever med utländsk bakgrund på de större orterna. Inte oväntat hade dessa i genomsnitt betydligt färre rätta svar. Andelen elever med utländsk bakgrund som svarat rätt på 0–2 frågor: 54 procent, 3–5 frågor: 33 procent, 6–8 frågor: 18 procent, 9–11 frågor: 14 procent.

3. Skolans uppdrag och kraven för godkänt i samhällskunskap

Rättsfondens enkät gick ut till elever i gymnasiets avgångsklasser. Därför ger inte resultaten en rättvis bild av förstagångsväljarnas demokratikunskaper. De speglar insikter hos de cirka 63 procent av ungdomarna som fullföljer gymnasiet.¹ En motsvarande enkät bland alla artonåringar skulle troligen ge en dystrare lägesbild.

Bland dem som gick ut grundskolan år 2020 var nämligen 7,1 procent antingen underkända i samhällskunskap, eller nådde inte ens till en nivå där något betyg kunde sättas. Det motsvarar nästan 8 000 elever varje år som lämnar skolan utan ”grundläggande kunskaper om demokratiska värden och processer” och utan att kunna ”föra enkla resonemang om demokratiska rättigheter och skyldigheter”. Var femte elev (21,1 procent, eller 23 665 personer) lämnade grundskolan med det lägsta godkända betyget E i samhällskunskap.

Grundskolan och gymnasieskolan styrs av flera olika styrdokument – primärt skollagen, läroplanerna, kursplanerna och ytterst av betygskriterierna.

1. Av de cirka 115 000 ungdomar som gick ut grundskolan 2020 hade cirka 13 procent, eller 15 000 elever inte uppnått gymnasiebehörighet. Av dem som kan och vill läsa vidare på gymnasiet brukar cirka 28 procent inte fullfölja utbildningen.

I skollagens portalparagraf (1 kap. 4 §) anges att utbildningen inom skolväsendet syftar till att eleverna ska inhämta och utveckla *kunskaper* och *värden*. År 2010 gjordes följande – för denna rapport betydelsefulla – tillägg i portalparagrafens första stycke:

Utbildningen ska också förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på.

I den proposition som föregick lagändringen konstaterade regeringen:

Att förmedla och förankra de mänskliga rättigheterna och grundläggande demokratiska värderingar innebär att det måste finnas kunskap om vad dessa värderingar och rättigheter innebär och hur de kan förverkligas.²

Här finns således grunden i det uppdrag gällande rättsstatsfrågor som lagstiftaren gett till skolväsendet.

Enligt läroplanen för grundskolan ansvarar skolan för att varje elev efter genomgången grundskola har fått kunskaper om samhällets lagar och normer, mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. Det skolämne inom vilket skolan i praktiken ska utföra lejonparten av detta uppdrag är samhällskunskap.

2. Prop. 2009/10:165 s. 221.

Enligt gällande kursplan för samhällskunskap årskurs 7–9 anges att rättigheter och rättsskipning är en del av det centrala innehållet. Följande lyfts bland annat fram under rubriken ”rättigheter och rättsskipning” i kursplanen:

Friheter, rättigheter och skyldigheter i demokratiska samhällen. Dilemman som hänger samman med demokratiska rättigheter och skyldigheter, till exempel gränsen mellan yttrandefrihet och kränkningar i sociala medier.

Rättssystemet i Sverige och principer för rättssäkerhet. Möjliga orsaker till och konsekvenser av olika typer av kriminalitet, till exempel korruption, våldsbrott, sexualbrott och hedersrelaterat våld och förtryck. Kriminalvårdens uppgifter.

Så ser kravbilden ut – i teorin. Här finns det skäl att explicit återge dels Skolverkets föreställning om den lägsta godtagbara nivån av samhällskunskap (det vill säga betyget E i grundskolans årskurs 9) samt det faktiska utfallet av dessa ambitioner (Skolverkets fetstil):

Eleven har **grundläggande** kunskaper om olika samhällsstrukturer. Eleven visar det genom att undersöka hur sociala, mediala, rättsliga, ekonomiska och politiska strukturer i samhället är uppbyggda och fungerar och beskriver då **enkla** samband inom och mellan olika samhällsstrukturer. I beskrivningarna kan eleven använda begrepp och modeller på ett i **huvudsak** fungerande sätt. Eleven kan föra **enkla** resonemang om hur individer och samhällen påverkas av och påverkar varandra och beskriver då

enkla samband mellan olika faktorer som har betydelse för individers möjligheter att påverka sin egen och andras livssituation.

Eleven kan undersöka samhällsfrågor ur olika perspektiv och beskriver då enkla samband med enkla och till viss del underbyggda resonemang. Eleven värderar och uttrycker olika ståndpunkter i några samhällsfrågor med enkla resonemang och till viss del underbyggda argument och kan då i viss utsträckning växla mellan olika perspektiv. Eleven redogör för de mänskliga rättigheternas innebörd och betydelse och ger exempel på hur de kränks och främjas i olika delar av världen. Dessutom kan eleven redogöra för de nationella minoriteterna och deras särställning och rättigheter. Eleven har grundläggande kunskaper om demokratiska värden och processer och visar det genom att föra enkla resonemang om demokratiska rättigheter och skyldigheter, samt om för- och nackdelar med olika former för gemensamt beslutsfattande. Eleven kan söka information om samhället och använder då olika källor på ett i huvudsak fungerande sätt och för enkla och till viss del underbyggda resonemang om informationens och källornas trovärdighet och relevans.

Det är svårt att veta vad som menas med ovanstående utan insyn i vad författarna lägger i begreppen "grundläggande kunskaper" och "enkla resonemang". Men en viss vägledning får man av Skolverkets "bedömningsanvisning" till lärare vid de nationella proven.³ Med hjälp av autentiska provsvar instrueras lärare att sätta rätt betyg. Här ett exempel:

3. En elev i årskurs 9 får endast genomföra ett nationellt prov i *ett* av de samhällsorienterande ämnena geografi, historia, religionskunskap eller samhällskunskap. Det

Uppgiften: Rättssäkerhet innebär att ett land har lagar som skyddar individen mot orättvis behandling från samhället. Beskriv vilka effekter det skulle kunna få för rättssäkerheten i Sverige om vi tog bort domstolarnas roll och uppgifter. Försök att beskriva olika effekter och förklara hur dessa hänger ihop.

Elevens svar:

Jag tror att antalet oskyldigt dömda skulle öka stort. Dessutom tror jag att själva precisionen, alltså att det fångslas rätt person kommer att bli mycket sämre.⁴

Ovanstående framför Skolverket som exempel på ett godkänt svar, det vill säga betyget E i årskurs 9. Det ska tilläggas att eleverna har haft gott om tid och utrymme att utforma sina svar.

En annan vägledning till vad som i praktiken krävs för godkänt finns i Skolverkets ”bedömningsstöd” till lärare. I följande exempel är utgångspunkten ett prov där eleverna förväntas förklara vad som skiljer ett auktoritärt/diktatoriskt styre från en demokratisk rättsstat.

Instruktionen till eleverna:

innebär att resultaten avspeglar kunskaperna hos de cirka 25 % av eleverna som valt att testas i samhällskunskap.

4. Exemplet är från 2014. Nationella prov i samhällskunskap åk 9 har funnits sedan 2013. På grund av att de nationella proven till viss del återanvänds finns endast exempel på uppgifter i nationella prov i samhällskunskap från 2013 och 2014 tillgängliga.

Provet handlar om en tänkt situation där du via webben får kontakt med en jämnårig kamrat i landet Demokratiska Despotia. Du får fakta att utgå från och ett antal frågor som du ska besvara.

Tänk på att

- använda fakta om demokrati och olika styrelsesätt i dina resonemang
- använda dig av relevanta begrepp,
- motivera dina svar och resonera i flera led,
- ge relevanta exempel i dina resonemang.

Du får ett meddelande från en jämnårig i Demokratiska Despotia och ska skriva tillbaka. I dina svar ska du resonera om *likheter och skillnader* mellan Despotia och Sverige.

Enligt Despotias grundlag är det olagligt att demonstrera och vill någon starta en förening så måste partiet först godkänna den. I de stora städerna finns det massor med övervakningskameror. Det känns tryggt.

Om någon misstänks för ett allvarligt brott, som t.ex. mord på barn, så får polisen använda tortyr för att få fram ett erkännande. En misstänkt person kan sitta i ett häkte i över ett år innan det blir rättegång och blir du dömd kan du inte överklaga domen. Alla domare är medlemmar i partiet och alla rättegångar är hemliga. Det tycker jag är synd för det skulle vara spännande att få vara med och se hur det går till inne i rättsalen.

Alla i Despotia måste känna till vad som är lagligt och olagligt. Det går inte att säga att man inte visste om vad som står i den över tusen sidor tjocka lagboken. Vi får ofta höra i skolan att Despotia är en

rättsstat eller om de sa rättssamhälle. Stämmer detta? Kan man säga att Despotia styrs demokratiskt inom de här områdena?

Skolverket bifogar ett autentiskt elevsvar som bedöms motsvara nivån för betyget E, godkänt.

Nej man kan inte säga att det är demokratiskt därför att man får demonstrera och uttrycka vad man känner vilket leder till att partierna kan ändra på lagarna och få ett bättre samhälle.⁵ Sen är det orättvist att man får tortera en annan och sitta i häkte i kanske ett år. Att man torterar en människa kan leda till uppror från familj och nära vänner som startar ett krig och försöker göra allt för att en oskyldig inte ska torteras för ett erkännande för det brott man inte begått T.ex. uppror och det är odemokratiskt. Alla ska kunna tycka och tänka som dom vill eftersom annars kan landet aldrig ändras därför

I en kommentar menar Skolverket att eleven beskriver ett fåtal relevanta beståndsdelar i ett rättssamhälle och även använder "ett fåtal ämnesspecifika begrepp, exempelvis *demokratiskt, demonstrera, partierna, lagarna, samhälle och odemokratiskt*".

Vi tar upp dessa exempel av flera skäl. Som redan nämnts går var fjärde svensk elev ut grundskolan med detta lägsta betyg (eller utan betyg) i samhällskunskap. Därmed är de inte behöriga att söka till gymnasiets ekonomi-, humanistiska- och samhällsvetarprogrammen. För över 13 procent av årskullen

5. Läsaren misstänker kanske ett tryckfel i denna mening, ett bortfallet "inte" före "får demonstrera". Så är dock inte fallet.

(eller 16 500 elever) kan det också vara den sista kontakten med undervisning i Sveriges statsskick. Saknar de därtill godkänt betyg i fyra andra ämnen, är de inte behöriga till något nationellt gymnasieprogram.

Av skäl som inte framgår av skollagen upphör undervisning i samhällskunskap efter det första året på gymnasiet för cirka 60 procent av eleverna (på de yrkesförberedande linjerna samt estetiska, naturvetenskaps- och teknikprogrammen). Dock förutsätts eleverna efter detta år bland annat kunna (Skolverkets fetstil):

översiktligt redogöra för och analysera olika samhällens organisation och samhällsförhållanden samt de bakomliggande idéerna ... översiktligt redogöra för de mänskliga rättigheterna ...

De övriga eleverna läser tre årskurser i ämnet, såvida de fullföljer utbildningen. Över 25 procent gör det inte – eller lämnar gymnasiet med ofullständiga betyg.

Detta bör hållas i minnet vid bedömningen av resultaten av vår demokratienkät. Respondenterna representerar – åtminstone teoretiskt sett – den i samhällskunskap mest bildade andelen av sin årskull, de drygt 60 procenten som fullföljer gymnasiet.⁶

Det ska noteras att de flesta lärare anser att Skolverkets krav på ”godkänt” i samhällskunskap är alldeles för lågt ställ-

6. Därmed inte sagt att de övriga inte sökt kunskap i andra skolformer. För övrigt lär sig unga människor en hel del utanför skolan.

da.⁷ Det är förståeligt, avståndet mellan skolplanens ambitioner och de faktiska kraven är förbluffande. Varför det är så faller utanför ramen för denna undersökning. Dock kan man konstatera att skolplanerna inte innehåller några specifika kunskapskrav. De är som synes genomgående abstrakt formulerade. Man förväntar sig färdigheter av eleverna (resonera, jämföra, argumentera, osv.) men ställer inga specifika krav på kunskaper om områden som det ska resoneras om.

För att få en fingervisning om hur skolplanerna översätts till undervisningspraktik har vi granskat ett urval av läroböcker i samhällskunskap för gymnasiet.

Det är förvisso svårt att veta i vilken grad läromedlen styr undervisningen. Det är inte heller säkert om läroböcker ens förekommer på alla gymnasier. (Se Appendix I.) Men inblicken i vad de undersökta läromedlen *inte* tar upp kan ge en antydan om orsaken till enkätresultatet.

7. Sedan år 2016 publicerar Göteborgs universitet en lärarenkät om de nationella proven i samhällskunskap. År 2019 svarade 60 procent att kraven för godkänt var för lågt ställda. Se <https://www.gu.se/nationella-prov-i-samhallskunskap/provrapporter>.

4. Vad säger läroböckerna om rättsstatens betydelse för demokratin?

Vår granskning utgår från de fyra mest använda böckerna. Den är således långt ifrån heltäckande, men troligen någorlunda representativ.¹ (För en detaljerad genomgång se Appendix I.)

Vid genomgången ställde vi två frågor till materialet:

-
1. Förlagen upplyser inte om upplagor eller marknadsandelar. Uppgiften ovan kommer från Per Kornhall, förbundsordförande för intresseorganisationen Läromedelsförfattarna. Dessa fyra granskade läroböcker är: Samhällskunskap 123, Daniel West, Uriel Hedengren, 1 uppl., 2018, 710 s. Libers förlag (i fortsättningen "Liber"), Samhällskunskap 123, Krister Brolin, Lars Nohagen, 3 uppl., 597 s. Sanoma utbildning, Förlag Forum (i fortsättningen "Forum"), Stringent 1 B, Måns Holmstedt, Jakob Hydén, 1:3 uppl., 2017, 319 s., samt Stringent 2–3, Måns Holmstedt, Jakob Hydén, Ulf Svenning, 2 uppl., 2020, 288 s. Studentlitteratur (i fortsättningen "Stringent"), Kompass till samhällskunskap 100, Maria Eliasson, Gunilla Nolervik, 2 uppl., 2021, 284 s. Gleerups (i fortsättningen "Kompass"). I den löpande texten omnämns de ibland med första bokstaven i förlaget, således L, F, S1b och S 2–3, samt G. Två av dem, Stringent 1b samt Kompass 100 är riktade till elever som läser 100 poäng samhällskunskap. De övriga adresserar elever på påbyggnadskurserna. Vi anser likväl jämförelsen meningsfull, då det vi frågar efter borde vara den gemensamma nämnaren.

1. Förmedlar läroböckerna de kunskaper som krävs för att besvara frågorna i enkäten?
2. Hur beskrivs demokratin/rättsstaten?

Svaret på den första frågan måste vara negativt. Inte ens den elev som haft tillgång till alla fyra böckerna (inalles över 2 000 sidor) hade kunnat leta sig fram till svaren på de konkreta frågorna i enkäten. I den mån rättsstaten/rättssamhället kommenteras ligger informationen på en abstrakt nivå och i regel är så fragmenterad att eleven måste söka i flera olika avsnitt för att få en uppfattning om rättsväsendets plats i statsskicket.

Detta gäller för övrigt också andra aspekter av rättsväsendet. Därmed också sagt att ingen av böckerna ägnar rättsväsendet ett eget kapitel. Den som vill förstå skillnaden mellan tingsrätt och förvaltningsdomstol (eller hovrätt och kammarrätt) får exempelvis i Stringent ib leta i avsnittet "Identitet och normer", och hos Forum under avsnittet "Kriminalpolitik".

I några av böckerna finns rentav skrivningar som kan förklara varför så många som 47 procent av respondenterna förutsatte att en domare kan bestraffas för att ha kritiserat ett lagförslag, medan 68 procent trodde att ett domslut kan ändras av riksdagen eller av regeringen.

Två av frågorna i enkäten gällde den enskilde *domarens integritet*. Kunde denne avsättas eller bestraffas om den politiska makten ogillat domsluten alternativt domarens åsikter om ett lagförslag? Vi finner att endast en av böckerna innehåller en fingervisning på den punkten, se nedan. Ingen av böckerna

berör domarnas speciella anställningsvillkor eller reglerna för deras tillsättning.

Fyra andra frågor berörde *rättsväsendets integritet*. Kunde riksdagen eller regeringen ändra ett domslut? Majoriteten av eleverna antog att så var fallet. Inte helt oväntat, eftersom endast en av dessa fyra böcker uttryckligen utesluter ett sådant scenario. Hos Liber heter det: "Är regeringen i en liberal stat missnöjd med hur domstolarna dömer måste de verka för att ändra i de lagar domstolarna ska döma efter. Den får inte försöka påverka domstolens arbete på annat sätt."² Men i andra avsnitt i samma bok framställs samtidigt domstolar som underställda den verkställande makten.

Under "Den svenska demokratins institutioner" nämns domstolar bland myndigheter vilkas uppgift är att genomföra de fattade besluten eller se till att de följs: "som polis, försvar och domstolar – men även sjukhus, museer, socialtjänst och skolor".³ Under "centrala begrepp i avsnittet" nämns inte domstolar. Under avsnittet "Statsförvaltningen" får man veta att på en lokalnivå består förvaltningen av "de myndighetskontor som handlägger ärenden som berör den enskilda människan i hans eller hennes vardag. Det kan vara den lokala arbetsförmedlingen, polisstationen eller tingsrätten". "Dessa tjänstemän ... är regeringens förlängda arm i mötet med allmänheten ..." Men ett par avsnitt senare framgår det att regeringen inte får "lägga sig i myndigheternas dagliga arbete".⁴

2. Liber, s. 143.

3. Liber, s. 208.

4. Liber, s. 234 respektive 366.

Den förlängda armen, dock oberoende. Denna självmot-sägelse går igen i samtliga undersökta titlar. "Domstolars oberoende" omtalas i regel som villkor för en liberal demokrati, men förblir en abstraktion. Det kan heta att regeringen inte får påverka domstolens verksamhet eller ingripa i ett mål.⁵ Men ingen av de granskade läroböckerna nämner någon institutionell reglering som skiljer domarnas ställning från arbetsförmedlarnas. Och när det kommer till att skildra hur Sverige styrs, framställs rättsväsendet som ett av många förvaltningsorgan, vid sidan om museer och socialtjänsten.

Det framgår i samtliga böcker att en demokrati förutsätter att mänskliga rättigheter respekteras, men ingen av dem utvecklar vilka mekanismer i statsskicket kan hindra de folkvalda från att kränka dessa rättigheter.

Enligt författarna äro statsmakterna två i Sverige: riksdag och regering. Framställningen av rättsväsendets plats i systemet är ytterst knapphändig och motsägelsefull. I den mån rättsväsendet omtalas som en statsfunktion och tillskrivs en kontrollmakt ("förslagen till lagändringar granskas också av lagrådet")⁶ lämnar böckerna inga upplysningar med vilka medel och på vilka villkor detta sker. Högsta domstolens lagprövningsrätt nämns inte. Ingen av böckerna ger något kon-

5. "... domstolar ska vara oberoende. Makthavare eller andra får alltså inte lov att påverka domstolarnas bedömningar" (Sib s. 95), är en typisk formulering, som kan tolkas som förbud mot att ingripa i ett mål medan det pågår, men inte nödvändigtvis mot att i efterhand annullera domslutet. Som tidigare nämnt trodde 68 procent av respondenterna att regeringen/riksdagen kan ändra ett domstolsbeslut.

6. Liber, s. 223.

kret exempel på rättsväsendets (det inhemska, eller Europadomstolens) ingripande till försvar av rättigheterna mot regeringen eller mot lagstiftaren.

5. Slutsatser och förslag

Underlaget för vår enkät är visserligen begränsat men så pass entydigt att det är föga troligt att en större undersökning skulle ge ett radikalt annorlunda resultat.

Över 80 procent av gymnasiets avgångselever – läs förstagångsväljarna – visar sig inte uppfatta de institutionella skillnaderna medan en liberal demokrati, som den svenska, och ett illiberalt statsskick. En del kan beskriva skillnaden med hjälp av värdeorden (rättvis, oberoende osv.) men har ingen uppfattning om vilka normer eller procedurer som värnar dessa värden. Man kunde säga att de omfamnar ”värdegrunden” på ett abstrakt plan, men saknar *know-how*. Samma elever som framhåller vikten av yttrandefriheten är beredda att låta regeringen avskeda en domare som kritiserat ett lagförslag. Eller, för den delen, att kriminalisera hädelse.

Kunskap ger makt, brukar det heta. Dessvärre antyder resultaten av vår granskning att de flesta svenska förstagångsväljare inte äger makten att genomskåda en ideologi som påstår sig stärka demokratin genom att försvaga eller undanröja dess kontrollmekanismer. Insikten om att en verklig demokrati förutsätter institutionella garantier för ett oberoende rättsväsen och självständiga myndigheter finns hos blott tio procent av respondenterna i vår enkät.

Våra respondenter skulle inte få mycket hjälp av läroböckerna med att besvara frågorna i enkäten. Det är förstås svårt

att veta om undervisningen avspeglar läromedlen. Men enkätresultaten antyder att så lär vara är fallet. Vår undersökning av läroböckerna visar att dessa innehåller mycket få konkreta upplysningar om rättsstatens mekanismer och dess plats i demokratin, när de inte lämnar motstridiga budskap. Det är bara undantagsvis som det antyds att folkviljan skulle kunna hamna i konflikt med fri- och rättigheterna. Därtill är människorättens rättsliga begrepp (liksom juridiken som sådan) praktiskt taget frånvarande.

Vår genomgång av skolans läroplaner och de politiska ambitionerna med desamma avtäcker en förbluffande dissonans. Eleverna förväntas föra teoretiska resonemang om demokratin, men det ställs inga krav på konkreta insikter om områden som det ska resoneras om. Och när det kommer till Skolverkets konkreta krav för "godkänt" i samhällskunskap visar det sig räckra med högst rudimentära kunskaper.

Slutligen visar vår enkät bland lärarutbildningarna att endast ett lärosäte av elva examinerar lärarkandidater på en grundkurs i juridik.

I en insiktsfull artikel varnar Arne Hellmark för att den syn på demokrati som genomsyrar skolans styrdokument (men också läroböckerna, kan vi konstatera) riskerar att göra eleverna till sämre demokrater.¹

1. "I dagens styrdokument finns en syn på demokrati som fokuserar på individen snarare än det gemensamma, på informella strukturer snarare än formella och på strävan efter konsensus snarare än erkännande av konflikter. Effekten blir att skolans arbete med demokrati missar väsentliga aspekter av demokrati och flera demokratiska förmågor som elever behöver för att förstå och kunna vara aktiva i samhället ... (som) innehåller även konflikter som inte kan lösas genom kon-

Det finns ett gemensamt tillvägagångssätt hos populistiska demagoger och politiker med auktoritära ambitioner. De framställer rättsstaten som ett elitistiskt och därför "odemokratiskt" inslag i folkstyret.² Man kunde säga att de angriper den liberala demokratins ohjälpliga paradox: för att inte folkviljan ska korrumpera friheten måste det finnas institutioner som inte är mottagliga för folkviljan. I vart fall inte oförmedlat. Och det måste finnas procedurer som hindrar de folkvalda från att kringgå grundlagen.

Vår undersökning antyder att den insikten finns endast hos en bråkdel av svenska förstagångsväljare. Som vi redan antytt beror det kanske inte på deras bristande intresse för demokratins värdegrund, utan snarare på karaktären av skolämnet samhällskunskap.

sensusbeslut och dialog och det behöver skolan förbereda eleverna för. I skolans styrdokument finns tendenser till att framställa konflikter som motsatsen till demokrati ... styrdokumentet missar att elever behöver utveckla förmågan att arbeta i formella strukturer och lära sig sådant som mötesformalia, representation och kollektivt beslutsfattande." Arne Hellmark, Skolan riskerar att göra eleverna till sämre demokrater, Pedagogiska magasinet 20.02.2013.

2. Inför Brexitbeslutet fann The High Court i London att enligt lagen måste parlamentet få godkänna villkoren för Brexit. Dagen efter var det lynchstämming i tabloiderna. Det stod "Enemies of the people" under bilderna på de tre domarna i The Daily Mirror. (Med åtföljande dödshot på Facebook.) Resonemanget: domare är inte demokratiskt valda, de är eliten som sätter sig upp mot folkets vilja. "Who do you think you are", skrek rubriken i The Sun.

Man tycker att ett så brutalt angrepp på statsskicket skulle fördömas med full kraft. Men justitieministern Liz Truss stod inte genast upp för domarna. Först efter tre dagar kom en blek erinran om domares självständighet. Ungefär samtidigt sade sig en rad franska borgmästare redo att trotsa högsta domstolen som olagligförklarat burkiniförbudet. De folkvalda hänvisade till opinionsundersökningar, enligt vilka de flesta ogillar detta plagg.

Vad den än beror på, gör omedvetenheten om frihetens villkor den svenska demokratin sårbar. De umbäranden som kan komma att krävas av medborgarna för att bjuda motstånd mot rysk expansionism kan leda till politiska kriser. Det är knappast en gissning att Sverige kommer att utsättas för påverkanskampanjer med syfte att underminera den liberala demokratin.

Vad bör då göras?

Man måste konstatera att skolundervisningen inte på långa vägar lyckas uppnå lagstiftarens förväntningar:

Att förmedla och förankra de mänskliga rättigheterna och grundläggande demokratiska värderingar innebär att det måste finnas kunskap om vad dessa värderingar och rättigheter innebär och hur de kan förverkligas.³

Det är inte troligt att bristerna kan åtgärdas genom nya skrivelser i de abstrakt hållna styrdokument. Elevernars problem med att förstå demokratins villkor är högst konkreta, därför borde också åtgärderna vara det.

Vi föreslår följande:

- Inom (eller vid sidan om) ämnet samhällskunskap, skapas ett särskilt ämne, *Medborgarkunskap*, och en mot-

3. Prop. 2009/10:165 s. 221.

svarande lärarutbildning. *Medborgarkunskap* ges status av ett fjärde kärnämne, vid sidan om svenska, engelska och matematik. Det medför nationella prov i ämnet från årskurs nio samt att godkänt i ämnet är förutsättning för vidare studier.

- Tyngdpunkten i ämnet borde ligga på konkreta insikter i Sveriges statsskick, dess historia och sätt att fungera, konkretiserade genom jämförande studier av historiska skeenden, analyser av normkonflikter, övningar i tolkning av grundlagen och Europakonventionen samt formerna för utkrävande av mänskliga och medborgerliga rättigheter. Därtill en gestaltande framställning av grundläggande juridiska begrepp, övningar i argumentation, mötesteknik, rättegångsspel. Konkretisering av begreppen som saklighet, objektivitet, oväld, förtal, diskriminering, osv. (Praktiskt tagen ingen av de granskade läroböckerna har noterat hur mycket av det som gör en liberal demokrati finns i förvaltningslagen.)⁴
- Man bör överväga en framställning av ett läromedel, kostnadsfritt för kommunerna och gemensamt för alla elever. En "Medborgarbok", upplagd som en vägledning till svenskt statsskick och demokratin som sådan, därtill med kvalitén av en praktisk uppslagsbok. Den borde göras tillgänglig på flera språk och i grundvarianten även kunna användas som introduktionsbok för nyan-

4. Se exempelvis Offentlighetsrättsliga principer, red. Lena Marcusson, 2020, Iustus förlag.

lända. Eller – om det blir aktuellt – som kurslitteratur för vuxna som ansöker om svenskt medborgarskap. Den bör vara vackert inbunden.

Därigenom skulle Sverige återuppta en vinnande tradition. Året 1884 utkom "Medborgarens bok. Handledning för menige män i Sveriges statskunskap" av Gustaf A. Aldén. Den var på samma gång en handbok i samhällskunskap och en detaljerad guide till statens och kommunens institutioner, mekanismer och umgängeskultur. (Inbegripet dramatiska gestaltningar av oriktigt genomförda kommunalstämmor och annat underhållande.) Troligen hade igen annan trycksak betytt mer för svenskarnas demokratiska bildning. När den 32:a upplagan utkom 1952 hade den sålt i 2,5 miljoner exemplar.

Vill man få syn på den svenska demokratis ursprungliga "värdegrund", finns den i denna bok. Inte proklamerad eller beskriven (vilket lär vara en omöjlig uppgift), däremot gestaltad: i lagar och deras anda, uppföranderegler, talande tablåer samt, inte minst – i det jämställda tilltalet.

Aldén skrev i en brytningstid, vilket förklarar den väldiga efterfrågan. Den gången behövde miljoner gemene män och kvinnor en bruksanvisning till en stat som de alltid levt i – men nu äntligen skulle få styra. Det fick de vid tidpunkten för den sextonde upplagan.

Hundra år senare är det åter brytningstid. Den svenska demokratin hade från början åtskilligt mer än lagen och röst-rätten som höll den samman: historia, seder och bruk, språk och även (mindre frivilligt) religion. Den förutsättningen existerar inte längre. Nationalstaten håller på att förvandlas

till medborgarstat. Känslan av gemensamt ansvar kan inte längre hämtas ur historien. Det är inte längre nödvändigtvis födelseorten, språket eller traditionerna som gör en svensk medborgare.

Så vad är det som gör det? Vi menar: viljan att göra den svenska grundlagen till sin. Inte nödvändigtvis mer än så. Men inte heller mindre.

Appendix I

– Om lärobokens ställning

Marknaden för skolans läromedel kan sägas vara utomordentligt fri, då den inte ens generas av konsumentupplysning.

Alltsedan 1930-talet hade Statens läroboksnämnd (senare Statens läromedelsnämnd) ansvaret för att granska skolans läromedel ur objektivitets- och kvalitetssynpunkt. Det krävdes nämndens godkännande för att en skola ska få inköpa böckerna. Nämnden (och de tvingande kraven) avvecklades 1983. Därefter kvarstod dock ett visst statligt inflytande genom Statens institut för läromedelsinformation (SIL), som försåg skolorna med recensioner av utgivna läroböcker. SIL avvecklades 1992. Sedan dess förekommer ingen statlig kvalitetsgranskning av skolans läromedel.

Med undantag för författaren Gunnar Häggs insats, som mellan 1990-talet och 2010-talet regelbundet recenserat läroböckerna i Aftonbladet, lär det inte heller ha förekommit någon publik kvalitetsgranskning. Enligt läraren och skribenten Rolf Ekelund har det ”under det senaste decenniet /.../ inte en enda läromedelsrecension publicerats i någon tidning eller tidskrift, varken analogt eller digitalt”.¹

1. <https://it-pedagogen.se/bra-och-daliga-laromedel/>.

Numera är som bekant skolans val av läromedel helt fritt. Det är i regel lärarkollegiet som beslutar vilken titel som skall inhandlas för skolan. Dock finns det uppgifter om att lärarnas inflytande minskar till förmån för huvudmannen, dvs. kommunen.² Fram till 1980-talet var det närmast regel att eleverna fick sina läroböcker i gåva efter avslutad skolgång. Numera gäller att böckerna ska lämnas tillbaka för att användas av kommande årgångar. Det är inte ovanligt att elever inte heller får ta med sig böckerna hem under skollåren, noterar Läromedelsutredningen (SOU 2021:70).

Svenska skolor har inga uppgifter om kostnaden för läromedlen, då dessa numera är inbakade i personalkostnader, med mera. Men enligt statistik från Läromedelsföretagen har utgifter för skolböcker minskat konstant under de senaste 30 åren och ligger numera på cirka hälften av vad finsk skola spenderar per elev och år.³

Skollagen ställer inga krav på läromedlen i skolan. Begreppet är inte omnämnt i lagtexten. Det är möjligt (och det händer) att en skola i akt och mening att spara pengar ersätter läroböcker med reklamfinansierade filmsnuttar på Youtube.⁴

Det är inte heller möjligt för Skolverket att med stöd i läroplanerna belägga skolor med vitesföreläggande för låg kvalitet (på läromedel eller något annat) eftersom kvalitets-

2. Se DN-debatt 05.04.2021, "Nästan inga lärare får skaffa de läroböcker eleverna behöver".

3. <https://www.laromedelsforfattarna.se/aktuellt/per-kornhall-det-ar-inte-konstigt-att-foraldrar-och-elever-klagar/>.

4. <https://www.lararen.se/nyheter/ny-kategori/kvalitetssakrade-laromedel-behoover-en-raddningsinsats>.

kraven i skollagen saknar den precision som krävs för att avgöra om de uppfyllts eller ej, konstaterade nyligen Högsta förvaltningsdomstolen.⁵

En enkät genomförd bland föräldrar av föreningen Läromedelsförfattarna visar tydligt missnöje med läromedlen. Man efterlyser *skrivna läroböcker* med tydlig struktur som det är möjligt att slå upp i. Överlag är föräldrar kritiska till att elever hänvisas till elektroniska läromedel.⁶

Läromedelsutredningen föreslår ett återinrättande av en statlig läromedelsnämnd med vissa tvingande befogenheter. Man förordar också en ändring av skollagen.⁷

Vad säger de undersökta läroböckerna om rättsstatens betydelse för demokratin?

Ett enkelt sätt att mäta vilken vikt fackboks-författarna tillmäter ett fenomen är om begreppet finns i registret. Detta gäller särskilt läromedel, där registret ska hjälpa eleven att få nya begrepp förklarade. I de undersökta böckerna är mycket

5. Högsta förvaltningsdomstolens dom den 28 maj 2020 i mål nr 1593-19.

6. <https://www.laromedelsforfattarna.se/ratten-till-laromedel/>.

7. "Läromedlen är i dag svagt reglerade i skolförfattningarna. I den tidigare grundskoleförfordningen var elevers rätt till läromedel tydligt angiven men sedan 2011 gäller inte den regleringen längre och i den nuvarande skollagen nämns ordet läromedel inte alls. Utredningen föreslår att begreppet läromedel definieras i skollagen. Enligt utredningens förslag ska ett läromedel avse ett kvalitetssäkrat tryckt eller digitalt verk som är avsett att användas i undervisningen och som överensstämmer med kurs- eller ämnesplanen och med läroplanen. Läromedlen ska också, enligt utredningen, vara framtagna av en professionell utgivare."

riktigt registren omfattande och detaljerade. Det går att slå upp sådant som "marknadsmislyckanden", "naiv realism", "utackordering", "ekologiskt fotavtryck", "skiktgräns", "polis-kultur", "cisperson" och till och med "klick".

Emellertid har ingen av läroböckerna något av begreppen "rättsprincip", "lagprövning" eller "författningsdomstol" i registret. "Rättsstat" förekommer endast i Libers, i övriga får man slå upp på "rättssamhälle" eller "rättssäkerhet". I två av läroböckerna finns flera indexingångar till regering och riksdag/parlament, men ingen till "domstol".

"Högsta domstolen" förekommer i ett av de fyra registren och samma gäller begreppen "kontrollmakt" och "lagrådet". "Den dömande makten" saknas i varannan lärobok, liksom "legalitetsprincipen". Europadomstolen saknas i ett av registren och leder i ett annat till en förvirrande upplysning.

Att sakorden saknas i registren betyder inte att de saknas i den löpande texten. Men deras frånvaro visar sig spegla rättsstatens plats i författarnas resonemang om demokratin.

Rättsstat/rättssamhälle

Begreppet "rättsstat" går att slå upp i en av böckerna (Liber), i två andra (Forum, Kompass) talas det istället om ett "rättssamhälle".

Hos Liber definieras rättsstaten genom hänvisning till 1 kap. 2 § RF: "Den offentliga makten ska utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet" samt (1 kap. 1 §) "den offentliga makten utövas under lagarna". Detta konkretiseras genom upp-

räkning av följande förutsättningar: domstolars oberoende, offentlig rättegång, rätten till försvar, legalitetsprincip och rätten till privatliv.

Hos Forum sägs under rubriken "kriminalpolitik" att ett rättssamhälle förutsätter förutom legalitetsprincipen likhet inför lagen samt oskuldspresumtion.

I Kompass räknas därtill upp rätten till advokat, rätten att överklaga, principen att hellre fria än fälla samt statens våldsmonopol.

I Stringent 1B finns varken "rättssamhälle" eller "rättsstat" i registret. Men under "rättssäkerhet" finns uppgiften att denna skiljer demokratin från diktaturen, där "domstolar inte (kan) döma självständigt utifrån landets lagar" och medborgarna saknar grundläggande rättigheter" (s. 31), samt, under rubriken "Domstolarna – dömande statsorgan" att "domstolarnas tolkning av lagarna är viktig och i en rättsstat ska det finnas en transparens kring hur rättegångar går till ... Principen att det ska gå att förstå om något är straffbart och vilket straff det i så fall kan leda till, kallas för *legalitetsprincipen*. Den är avgörande för att en stat ska anses vara rättssäker."⁸

Det var vad som sägs på temat "rättsstat" i Stringentserien. Stringent 2–3, avsedd för gymnasiets årskurs 2 och 3, uppehåller sig huvudsakligen vid frågor om kön, klass och etnicitet.⁹

8. Stringent 1B, s. 92.

9. Stringent-läromedlet består av två delar, Stringent 1b samt Stringent 2–3. I den senare delen lanseras identitetspolitiken som en nyckel till förståelsen av samhället. Ur förordet till läroboken för årskurser 2–3: "I enlighet med ämnes- och kursplanerna ligger fokus på ideologiska förhållanden och samhällsstrukturer, samt på analys av samhällsfrågor utifrån begrepp, teorier, modeller och metoder

Ett genomgående problematiskt drag i de undersökta läroböckerna är att när de refererar till "lagar" och "lagstyre" som förutsättning för rättsstaten, är det i ordalag som nästan alltid leder tanken till brottsbalken. Kompass: "en viktig i ett demokratiskt samhälle är lag och rätt. Vårt rättssystem ska se till att det är ordning i samhället och att medborgarna kan känna sig trygga. Sverige är ett rättssamhälle där demokratiskt fattade lagar talar om vad som är förbjudet."¹⁰

Läsaren kan lätt få intrycket att den liberala demokratin garanteras av strafflagens humanitet, förutsägbarhet och rättvisa tillämpning. Emellertid visar utvecklingen i Ungern och Polen att de flesta hindren för en utveckling mot autokrati finns i lagstycken som inte direkt "talar om vad som är förbjudet" för medborgaren (brottsbalken) utan vad som är tillåtet för staten: procedurlagar som rättegångsbalken, förvaltningslagar som reglerar utnämningar av ämbetsmän, skattelagstiftning, skadeståndsrätt.

[...] Vi har utifrån kursernas centrala innehåll valt ut tre begrepp – *genus, klass och etnicitet* – för att skapa en tydlig modell som du kan använda i ditt analysarbete och för att skapa en normkritisk diskussion om olika samhällsfrågor. Med dessa begrepp fångas **huvudinnehållet** i diskussionerna upp om hur individer och samhällsstrukturer påverkar varandra. Detta urval av begrepp innebär dock samtidigt att vi har valt bort andra begrepp." (vår fetstil).

De bortvalda begreppen (som saknas i registret) är bl.a.: riksdag, regering, parlamentarism, grundlag, regeringsform, domstolar, rättsstat, yttrandefrihet, rättssväsen, legal.

10. Kompass, s. 44.

Mänskliga rättigheter

På denna punkt blir kvalitetsskillnaden mellan läroböckerna extra tydlig. Den mest stringenta av dem (Forum) innehåller en historik över rättighetsfilosofins väg till FN-stadgan, distinktionen mellan positiva och negativa rättigheter samt en förklaring av Europadomstolens roll och även en uppgift om att Sverige fällts.¹¹ Författarna uppmärksammar den potentiella konflikten mellan folkviljan och rättsstatens principer.

I den minst stringenta (Stringent ib) återges FN:s deklaration in extenso och sägs innehålla tvenne sorteters rättigheter, där de *negativa* kännetecknas av att "staten ska vara passiv" medan vid de positiva ska "staten hjälpa medborgarna med insatser".¹²

Europadomstolen avhandlas i två meningar. Det heter att den "ska se till att alla länder som är med i Europarådet och har undertecknat konventionen ska följa regelverket. Dit kan privatpersoner överklaga rättsliga tvister från hemlandet". (Två felaktiga uppgifter i en och samma mening: man "överklagar" inte ett beslut till Europadomstolen, man klagar på att beslutet kränkte en rättighet, och det kan också juridiska per-

11. Forum, s. 34.

12. Stringent, s. 117: "som medborgare i ett samhälle har vi alltså rättigheter – mänskliga rättigheter – som bland annat innebär att vi får lov att yttra vår åsikt och delta i olika föreningar, flytta till olika platser och byta jobb, vi har rätt till utbildning och till sjukvård". Meningen ovan får tjäna som exempel på stringensen i "Stringent". Det egendomliga är kontrasten mellan det infantila tilltalet och författarnas förväntningar på att elever på egen hand skall analysera de mest skilda samhällsfenomen, som läroboken lämnar mycket abstrakta eller rentav felaktiga upplysningar om.

soner göra.) Det framgår inte att konventionen är svensk lag, vilka "tvister" som avses, i vilken ordning man kan klaga eller vad "regelverket" består av. Det är också oklart vad författarna menar med mänskliga rättigheter, eftersom det också heter (i samband med FN): "Lagstiftningen i FN:s medlemsländer följer oftast de mänskliga rättigheterna. Vi får till exempel inte stjäla, misshandla någon eller sprida falska rykten." Yttrandefriheten, enligt denna lärobok, innebär att "alla är fria att uttrycka åsikter, känslor eller tankar så länge det inte kränker någon". "Förtal" definieras som "lögnaktiga påståenden, som syftar till att skada".¹³

Kompass gör klart att respekten för de mänskliga rättigheterna är en förutsättning för demokrati. "... majoriteten kan inte besluta vad som helst. Besluten måste ta hänsyn till alla människors fri- och rättigheter."¹⁴ Vad som menas med detta blir emellertid oklart, eftersom författarna påstår att Europakonventionen "har i princip samma innehåll" som FN-konventionen, varpå eleven kan tro att svenskar skulle i Strasbourg kunna klaga på brister i välfärden. Däremot framgår i vilken ordning man kan klaga hos Europadomstolen, men inte att Sverige förlorat en rad mål där.

I Libers lärobok görs en tydlig distinktion mellan positiva och negativa rättigheter. Eleven får rentav en belysning av rättigheternas källa i naturrätten och en förklaring av vad den positiva rätten vill säga liksom en stringent upplysning

13. Stringent, s. 27 och 96. Enligt svensk rätt behöver inte påståendet vara osant för att förtal ska föreligga.

14. Kompass, s. 43.

om Europadomstolens roll. Dock nämns det inte att Sverige fällts. Liksom i Forums bok ägnar författarna ett resonemang åt "den problematiska folkviljan", illustrerat av Ungerns väg mot en "icke-liberal demokrati". Begreppet finns till och med i registret.¹⁵

Maktdelning

Ingen av läroböckerna anser begreppet "maktdelning" tillämplig på svenska förhållanden. Det omnämns som en abstrakt princip¹⁶ eller något som gäller i andra statsskick. Enligt författarna till Libers lärobok består då den dömande maktens kontrollfunktion i att upprätthålla likheten inför lagen (som alltså ska gälla även regeringen och parlamentet).¹⁷ Enligt Forum är domstolarna ett av de fyra statsorganen (det fjärde är statschefen). Det sägs att de ska kontrollera varandra, men det framgår inte vari domstolarnas kontrollinstrument består, förutom att döma och tolka lagar.¹⁸

I Stringent 1B sägs det att maktdelning är en grundläggande princip som utmärker alla demokratiska statsskick.¹⁹ Regeringen, parlamentet och domstolar kontrollerar varandra. Med vilka medel detta sker framgår inte. Dock nämns

15. Forum, s. 156.

16. Stringent 1B, s. 88, Forum, s. 257.

17. I avsaknad av precisering kan läsaren tro att "likhet inför lagen" här betyder "inför brottsbalken".

18. Forum, s. 297.

19. Stringent 1B, s. 88.

det (s. 98) att i USA "bestämmer ... Högsta domstolen hur andra domstolar ska döma i omdebatterade frågor, till exempel vapen- och abortlagar". Konstitutionen nämns inte i sammanhanget.

Juridiken

Under det senaste kvartseket har juridiken kommit att ta allt större plats i de demokratiska samhällena. Frågor som tidigare avgjordes i politisk ordning blir allt oftare föremål för rättsliga avgöranden. Internationaliseringen av rätten har ökat mängden normkonflikter medan en alltmer otydlig lagstiftning ökat utrymme för lagtolkning. Under samma tid har Europakonventionen utrustat medborgarna med rättsligt utkrävbara rättigheter.

Det är mot denna bakgrund häpnadsväckande att rättsväsendet och dess begrepp behandlas så knapphändigt i skolans läroböcker.

Man vill tro att undervisning i samhällskunskap skulle göra eleverna kapabla att förstå en nyhetsartikel om en rättslig fråga. Begrepp som "mened", "indicium", "uppsåt" eller "prejudikat" lär inte komma av sig själva till en sjuttonåring. Men *inget* av dessa finns att slå upp i någon av de granskade böckerna (bland de sammanlagt över 4 000 registerorden). Det gäller också följande vanliga begrepp: amnesti, anstiftan, jäv, civilrätt, tvistemål, tilltalad, svarande, kårande, målsägande, förlikning, vållande, rättspraxis, bevisbörda.

Det är möjligt att orsaken till denna brist står att finna i en föråldrad (eller kanske tvärtom, en alltför trendig) definition av "samhällskunskap" i skolans värld.

Inom ramen för vår undersökning har vi tillfrågat samtliga lärosäten som utbildar ämneslärare i samhällskunskap om vilken plats rättsstaten har i deras undervisning. Femton av sexton har svarat. Därvid framgick att endast en högskola (Uppsala universitet) examinerade blivande samhällslärare i grundläggande juridik. (Kursen kom till då det visat sig att redan yrkesverksamma lärare hade svårt att hantera juridiska begrepp i läromedlen.) I den mån rättsstaten behandlas på övriga lärosäten är det i regel ur ett sociologiskt eller statsvetenskapligt perspektiv, det vill säga på en abstrakt nivå.

Lärosätena kan fritt utforma utbildningarna inom ramen för högskolelagens och högskoleförordningens bestämmelser. I de så kallade examensmålen, i högskoleförordningens bilaga 2, redovisas de färdigheter som lärarstudenten ska kunna uppvisa för godkänd examen. Som framgår av citatet nedan är högskoleförordningens examensmål uttryckta i abstrakta termer och cirkeldefinitioner, vilket ger lärosätena vida ramar för tolkning och tillämpning. Exempelvis ställs följande kunskapsmål för ämneslärarexamen med inriktning mot arbete i årskurs 7–9:

Studenten ska visa sådana ämneskunskaper som krävs för yrkesutövningen, inbegripet såväl överblick över ämnesstu-

diernas huvudområde som fördjupade kunskaper inom vissa delar av detta område och insikt i aktuellt forsknings- och utvecklingsarbete.²⁰

20. Bilaga 2 till högskoleförordningen (SFS 1993:100).

Appendix II

– Svenska medborgarböcker

Året 1884 utkom första bandet av "Medborgarens bok. Handledning för menige man", författad av folkhögskolepedagogen och journalisten Gustaf A. Aldén. Den var på samma gång en handbok i samhällskunskap och en detaljerad guide till demokratins lagar, institutioner, processer och umgängeskultur. När den 32:a upplagan trycktes 68 år senare (1952) hade boken spridits i 2,5 miljoner exemplar. Den fanns troligen i de flesta hem.

Den överskådliga uppställningen av detta arbete beledsagas av knapphet och säkerhet i framställningen, vilken utmärkes av belysande exempel och i sin helhet vittnar om en intim bekantskap med de breda folkklassernas erfarenhetsvärld och intellektuella mottaglighet. 'Medborgarens bok' har också blivit den förnämsta källa, ur vilken särskilt dessa samhällslager hämta medborgerlig kunskap, samtidigt med att den i stor utsträckning användes som lärobok vid olika undervisningsanstalter ej blott inom Sverige utan också i grannlanden.

skrev Ernst Herman Thörnberg 1918.¹ "Medborgarens bok" blev allt mer omfattande för varje upplaga. Efter "Svensk statskunskap" utökades boken med "Kommunalkunskap", "Sveriges allmänna lag", "Folkhushållning, bank- och försäkringslära", "Medborgarens formulärbok" samt "Allmän statskunskap", sammanlagt över 500 sidor. Småningom tillkom också avsnitt om det svenska styrelseskickets historia samt utblickar mot andra länders.

I synnerhet del III, "Sveriges allmänna lag" vittnar om karaktären av efterfrågan. I trehundra-tjugofem punkter sammanfattar Aldén på begriplig svenska vitala delar av svensk lag, ibland med egna kommentarer:

74. *Sjuknar tjänare*, skall husbonden låta sköta och vårda honom. Husbonden har dock rätt, om han vill, att å lönen avräkna vad han utgivit till läkare eller för läkemedel, dock icke då tjänaren i och för tjänsten samt utan eget förvållande tagit skada. En god husbonde gör dock icke sådant avdrag.²

I "Medborgarens formulärbok" (del V) får man lära det formella språket. Hur man skriver protokoll, testamente, kontrakt, äktenskapsförord, m.m. Men det mest läsa avsnittet torde ha varit den fiktiva skildringen av en kommunalstämma (punkten om hundskatten), där författaren demonstrerar tretton exempel på hur en stämma *inte* får gå till. En utom-

1. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=5649>.

2. Medborgarens bok, Bok III, 8 uppl., 1909, s. 47.

ordentlig gestaltning av vad normerna som likabehandling, opartiskhet och yttrandefrihet kräver i praktiken.

Under "Medborgarrätten" läser vi:

Svensk medborgare har många dyrbara *allmänna* rättigheter som tillkomma honom eller henne *såsom person* utan avseende på förmögenhet, ålder, stånd och yrke och som ej böra förväxlas med *särskilda* politiska eller kommunala rättigheter, för vilka fordras särskilda villkor.

Sådana allmänna rättigheter ha kallats "folkets oförgripliga rättigheter", "ursprungliga", "medfödda rättigheter" eller såsom i Frankrike "människans rättigheter". Sådana rättigheter för Sverige finnas redan i de äldsta landskapslagarna, i de eder, som konungaed (se Del VII), som nästan ordagrant återgives i vår regeringsforms 16 § om konungens skyldigheter (se st. 15).

Därefter följer en uppräknig av fem "stora medborgerliga rättigheter": Skydd till säkerhet och person, Skydd och säkerhet för egendom mot staten och enskilda samt skydd för hemfriden, Religionsfrihet, Tryckfrihet samt Förenings- och församlingsrätt. Utöver dessa räknar Aldén upp tolv andra rättigheter, bland dem Lika tillträde till statens tjänster, Rätt att välja levnadsyrke, Arbets- och näringsfrihet.³

Efter författarens död övertog kooperatören och skriftställaren Hermann Stolpe (äldre broder till Sven Stolpe) uppgiften att årligen uppdatera verket. Året 1949 blev han anlitad som

3. Medborgarens bok, s. 109 ff.

redaktör för ett nytt verk i samma genre, "Medborgarboken". Även denna kom att få en väldig spridning: åtta upplagor, 250 000 exemplar fram till 1966.

I motsats till Aldéns verk var "Medborgarboken" ett närmast officiellt projekt. Som första namnet i "Kommittén för medborgarboken" stod dåvarande ecklesiastikministern Josef Weijne, därefter landshövdingen Ruben Wagnson, representanter för husmodersföreningars riksförbund, KF, sparbanksföreningen, m.fl. samt även representanter för de politiska partiernas ungdomsförbund. I förordet inskräpte Tage Erlander:

medborgares frihet beror av deras villighet och förmåga att gå in under samhällsansvaret, att göra sig skickade att handha förvaltning och ekonomi, att göra till sitt och för kommande släkten förkovra hela vårt stora och rika kulturarv.⁴

Tillkommen på beställning av Svenska landskommunernas förbund⁵ kom Medborgarboken att delas ut till alla nya medborgare (svenskar som fyllt 21 år), ofta på Svenska flaggans dag och med en personlig tillägnan från kommunen.

Om Aldéns bok kunde liknas vid ett resonerande uppslagsverk hade Stolpes snarare karaktären av ett folkhemsmanifest, utskrivet på ett tiotal föreläsningar. Medverkade,

-
4. Medborgarboken, 1 uppl., 1949. I senare upplagor skrevs förordet av den socialdemokratiska ordföranden i Svenska landskommunernas förbund Rudolf Anderberg.
 5. Medfinansierad av Kooperativa förbundet, Svenska försäkringsföreningen och Svenska Sparbanksföreningen.

förutom Stolpe själv, kända forskare, politiker och folkbildare, däribland Gunnar Heckscher, Rolf Edberg, Per Nyström och inredningsarkitekten Lena Larsson.

Förutom statsskickets grunder avhandlades även sådant som "Att sätta bo", "Förlovning och äktenskap" och "Min ekonomi och min framtid". Inte oväntat känns "Medborgarboken" idag mer daterad än sin sjuttio år äldre föregångare. Läsaren besparas inte anvisningar om hur hen bör disponera sina inkomster, vårda det äktenskapliga konsumgänget eller möblera sin lägenhet. "Husmoderns stol väljes gärna utan armstöd för att ge bekvämt 'armbågsrum' vid sömnad och stickning".

Men det mest intressanta i perspektivet av vår undersökning är betoningen av rättsstatens betydelse.

Att Gustaf A. Aldén år 1884 höll fram rättssäkerheten som Sveriges främsta dygd är begripligt. I avsaknad av allmän rösträtt var likheten inför lagen den enda princip som kunde få alla svenskar att se sig som medborgare. Men också trettio år efter rösträtsreformen låter Hermann Stolpe *rättsstaten* komma före *folkväldet* bland "den demokratiska livsformens grundvalar". När han ska räkna upp dessa kommer rättssäkerheten på första plats, före rösträtten, tros-, yttrande- och tryckfriheten, församlings- och föreningsfriheten, näringsfriheten och rätten till utbildning. Under "Rättssäkerhet" heter det:

Ingen skall på grund av anor, rikedom, social ställning, partipolitisk uppfattning e.d. ha möjlighet att inför lagen gälla mer eller mindre än varje annan medborgare. *Det är framförallt på denna*

punkt, som demokratins aktning för den enskilda människans värde kommer till uttryck.” (vår kurs.)⁶

Därefter hänvisas till § 16 i 1809 års regeringsform, som i sin tur sägs härstamma från Magnus Erikssons landslag. Med formuleringar direkt hämtade från Aldéns bok hävdar Stolpe att svenskar ända sedan 1300-talet åtnjutit säkerhet till egendom, liv och lem liksom skydd mot maktens godtycke. Det heter rentav (om rätten till hemfrid) att den ”i vårt land blivit av lagstiftaren ansedd såsom en helig rättighet, vilken av styrande makten bör hägnas och beskyddas”.

Det är anmärkningsvärt att rättsstaten och rättigheterna ges en sådan ställning i en tvärpolitiskt signerad förklaring av Sveriges egenart – i en tid då regeringspartiet avfärdar själva idén om mänskliga rättigheter.

Varje nation har sin saga, en samlande berättelse, mer eller (oftast) mindre grundad i historien. Den kan växla över sekler, kan handla om ett segerrikt befrielsekrig eller – mera olycksbådande – om ett tragiskt nederlag. Den kan vara helt uppdiktad, vilket inte behöver minska dess förmåga att skapa en känsla av gemenskap.

Bara drygt tio år har förflutit sedan demokratins genombrott när Per Albin Hansson deklarerar i radion:

Vårt svenska folk är i grunden demokratiskt. Det älskar friheten och hatar förtrycket. [...] *Ni ha där en tradition att bevara, en*

6. Medborgarboken, s. 11, 1949 års upplaga.

*plikt att fylla mot nutid och framtid. I detta som i all annat: Varen svenske!*⁷ (vår kursiv)

Åtskilligt tyder på att det moderna Sveriges saga ända sedan 1800-talets mitt handlat om just detta: en särskild tradition av demokrati och medborgarrätt, som utmärkande för det svenska folklynnet. Den är också den som så framgångsrikt åkallas av Verner von Heidenstam i "Medborgarsången":

*och därför vilja vi rösta fritt
som förr bland sköldar och bågar*

I Medborgarboken citeras kulturgeografen Jalmar Furuskog, enligt vilken det är

en egenart för den svenska kulturen, att det inte är staten, som har påtvingat medborgarna något kollektivt handlade, utan det är de själva, som frivilligt sammanslutit sig, frivilligt antagit regler och program för sin verksamhet, frivilligt underkastat sig de inskränkningar i den personliga friheten som organisationen måste kräva.

Det vanskliga med nationella myter är att de inte låter sig värderas utifrån ett kriterium. Det vetenskapliga kriteriet kräver

7. Citerat efter Magnus Dahlstedt, Demokrati på svenska: Om folkbildningen, nationen och viljan att fostra goda medborgare, https://www.academia.edu/42386677/Demokrati_p%C3%A5_svenska_Om_folkbildningen_nationen_och_viljan_att_fostr%C3%A5_goda_medborgare.

att de ifrågasätts och dekonstrueras (vilket är lätt gjort med Jalmar Furuskogs fantasi). Men enligt det politiska kriteriet är det inte likgiltigt vad självbilden – rimlig eller inte – uppfordrar oss till. Ur den senare synpunkten kunde man tänka sig sämre berättelser än den om Sverige som medborgarrättens stamort på jorden.

Appendix III

– Demokratistudie 2022

Under februari 2022 genomförde analysföretaget Ungdomsbarometern på uppdrag av Rättsfonden en digital enkät bland 500 elever i gymnasiets årskurs 3. Nedan följer enkätfrågorna och svaren, med det rätta alternativet markerat med **fetstil**. I efterföljande tabeller framgår frekvensen av korrekta svar relativt elevens bostadsort, gymnasielinje samt utländsk eller lokal bakgrund.

I denna studie definieras ”utländsk bakgrund” i enlighet med det i statistiken vedertagna kriteriet ”individer som själva är födda utanför Sverige, och/eller har en eller båda föräldrar födda utanför Sverige”.

Andelen svar av elever med utländsk bakgrund redovisas endast för de frågor där deras svar avvek från mönstret. Observera att vi i denna studie har en viss överrepresentation av personer med utländsk bakgrund (32 % jämfört med 28 % i gymnasiepopulationen i stort). Därför ska tolkning av jämförelser mellan grupperna göras med viss försiktighet.¹

1. Projektledare Ungdomsbarometern Jessica Åkerström. Analytiker Cecilia Wahlgren och Marit Rönnestad.

I Sverige råder pressfrihet. Det betyder att:

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
Myndigheter får inte hindra en tidning eller annat medium från att publicera något	57 %	66 %	37 %	38 %
Ingen kan bestraffas för vad man skrivit i en tidning eller på internet	19 %	17 %	23 %	22 %
Alla har rätt att utan betalning publicera vad som stått i annat medium	14 %	9 %	23 %	19 %
Tidningar är skattebefriade	6 %	3 %	10 %	11 %
Vet ej	5 %	4 %	7 %	9 %

Public service avser radio- och TV-produktioner i allmänhetens tjänst. Vad av följande stämmer om public service?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
Programledare får inte propagera för regeringens politik	54 %	62 %	39 %	38 %
Regeringen godkänner vilka program som får sändas	16 %	15 %	19 %	17 %
Regeringen kan avskeda en journalist som kritiserat regeringen	9 %	6 %	15 %	13 %
Programledare måste alltid försvara regeringens politik	9 %	8 %	13 %	15 %
Vet ej	12 %	10 %	14 %	16 %

Med ”grundlag” i Sverige menas ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
... en lag som är överordnad alla andra lagar i Sverige	72 %	77 %	62 %	62 %
... den äldsta av Sveriges lagar, från 1351	18 %	16 %	22 %	17 %
... lagen om jordegendom och bygglov	6 %	4 %	12 %	12 %
Vet ej	4 %	3 %	6 %	9 %

”All offentlig makt utgår från folket” står det skrivet i Sveriges grundlag. Vad innebär det?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
Att regeringen kan avsättas genom folkomröstning	53 %	55 %	48 %	40 %
Att bara riksdagen kan ta beslut om ny lag	16 %	15 %	17 %	17 %
Att domare utses av riksdagspartierna i proportion till deras valresultat	14 %	14 %	14 %	20 %
Att riksdagen kan ändra domstolsbeslut	8 %	7 %	10 %	13 %
Vet ej	9 %	8 %	11 %	10 %

Man får inte ställa upp som riksdagskandidat om man ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
... inte är svensk medborgare	48 %	56 %	33 %
... har dömts för skattebrott	17 %	14 %	24 %
... tillhör ett parti som vill avskaffa demokrati	16 %	15 %	18 %
... tagit emot pengar från en politisk organisation i utlandet	9 %	6 %	15 %
Vet ej	9 %	9 %	9 %

Som medborgare i EU har man grundläggande fri- och rättigheter. Det betyder bl.a.

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Att ingen religion kan förbjudas	58 %	64 %	44 %
Att inga politiska partier kan förbjudas	13 %	15 %	8 %
Att all högre utbildning är gratis	13 %	8 %	23 %
Att alla föräldrar i EU har rätt till barnbidrag	11 %	9 %	16 %
Vet ej	5 %	3 %	9 %

Att Sverige är en "rättsstat" betyder bl.a. att ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
... regeringen måste lyda lagen	50 %	57 %	37 %	38 %
... när svensk lag krockar med EU:s lag så är det svensk lag som gäller	16 %	13 %	21 %	19 %
... ingen kan bestraffas för det hen skrivit/sagt	13 %	12 %	17 %	18 %
... staten har rätt	9 %	9 %	11 %	13 %
Vet ej	11 %	10 %	15 %	11 %

En domare i Sverige vars domar upprepade gånger ändrats i högre instans kan ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
... avsätts av Högsta domstolen	39 %	40 %	37 %
... avsätts av regeringen	16 %	13 %	22 %
... avsätts av riksdagen	15 %	13 %	18 %
... kan ej avsättas	9 %	11 %	6 %
Vet ej	21 %	23 %	16 %

En domare som i massmedia kritiserat ett lagförslag från regeringen kan ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
... kan inte bestraffas	34 %	40 %	21 %
... avsätts av regeringen	18 %	14 %	25 %
... avsätts av riksdagen	16 %	15 %	19 %
... riskera avdrag på lönen	13 %	11 %	19 %
Vet ej	19 %	21 %	16 %

Om regeringen anser att en domstol har dömt fel kan regeringen ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
... besluta att rättegången tas om	41 %	39 %	46 %	40 %
... inte göra något åt saken	22 %	26 %	14 %	12 %
... ändra domen	14 %	10 %	21 %	21 %
... be riksdagen att ändra domen	13 %	13 %	13 %	11 %
Vet ej	10 %	12 %	7 %	16 %

Om regeringen tycker att för många utländska medborgare får stanna i Sverige kan regeringen ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
... föreslå riksdagen att ändra i migrationslagen	42 %	47 %	32 %
... ge order till Migrationsverket att minska antalet tillstånd	24 %	23 %	27 %
... ge order till gränspoliserna att släppa in färre asylsökande	13 %	13 %	14 %
... sänka lönerna för de tjänstemän som utfärdar många tillstånd	10 %	6 %	17 %
Vet ej	11 %	12 %	10 %

På vilket av följande sätt kan en dom av Högsta domstolen ändras?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Av Högsta domstolen själv	37 %	40 %	29 %
Av en riksdagsmajoritet	19 %	20 %	18 %
Av en folkomröstning	19 %	16 %	26 %
Av regeringen	13 %	13 %	13 %
Vet ej	12 %	11 %	13 %

Vad krävs för att höja straffen för våldsbrott?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Lagändring av riksdagen	47 %	53 %	35 %
Beslut av regeringen	24 %	23 %	26 %
Beslut av riksåklagaren	11 %	9 %	16 %
Beslut av justitieministern	8 %	6 %	12 %
Vet ej	10 %	9 %	11 %

En rättegång ska genomföras rättvist, står det enligt regeringsformen. Det betyder bl.a.:

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Att den som är åtalad har rätt att få åklagarens alla frågor före rättegången	24 %	23 %	27 %
Att domen kan överklagas till regeringen	22 %	26 %	13 %
Att den som är åtalad har rätt av veta vem som vittnar mot hen	22 %	22 %	21 %
Att den som är åtalad kan förbjuda brotts-offret att närvara vid rättegången	12 %	10 %	14 %
Att åtminstone en av domarna måste vara av samma kön, tro eller etnisk bakgrund som den åtalade	7 %	6 %	11 %
Vet ej	13 %	13 %	14 %

I Sverige kan det vara straffbart att ...

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program	Andelen utländsk bakgrund
... sprida kränkande uppgifter om en person	68 %	73 %	55 %	51 %
... sprida falska uppgifter om myndigheter	45 %	48 %	39 %	37 %
... tala nedsättande om religion	41 %	45 %	30 %	32 %
... offentligt vandalisera den svenska flaggan	30 %	30 %	31 %	24 %
... ropa "det brinner!" på biografen, fast det inte gör det	22 %	22 %	22 %	22 %
... uppmana andra att vägra vaccin mot covid-19	11 %	9 %	14 %	17 %
... påstå att statsministern ljuger	9 %	8 %	13 %	12 %
Vet ej	5 %	4 %	6 %	8 %

Oavsett hur det ser ut idag, vad av följande tycker du borde vara straffbart i Sverige?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Om man sprider kränkande uppgifter om en person	66 %	71 %	51 %
Om man sprider falska uppgifter om myndigheter	41 %	44 %	33 %
Om man talar nedsättande om en religion	40 %	40 %	40 %
Om man offentligt vandaliserar den svenska flaggan	32 %	29 %	38 %
Om man ropar "det brinner!" på biografen, fast det inte gör det	26 %	25 %	26 %
Om man uppmanar andra att vägra vaccin mot covid-19	26 %	29 %	21 %
Om man påstår att statsministern ljugar	9 %	8 %	11 %
Inget av ovanstående	4 %	4 %	4 %

Vad av följande är demokratiskt enligt dig?

	Total	Högskole- förberedande	Yrkes- program
Elever ska kunna rösta bort en lärare	30 %	30 %	31 %
Valet till riksdagen bör avspegla den etniska/religiösa/sexuella mångfald som finns i samhället	28 %	30 %	23 %
Det borde bli förbjudet att sprida falsk information, t.ex. förneka klimatförändringen	27 %	26 %	31 %
Polisen ska fritt kunna avlyssna misstänkta för att förebygga brott	20 %	17 %	26 %
Antagningen till högskolan ska spegla den etniska/religiösa/sexuella mångfald som finns bland de sökande	17 %	18 %	16 %
Dödsstraff borde införas för grova brott	14 %	12 %	19 %
Rökare som får lungcancer borde hamna efter icke-rökare i kön för behandling	12 %	13 %	11 %
Den som inte talar svenska borde inte beviljas svenskt medborgarskap	10 %	8 %	14 %
Människor som vet att de lider av ärftliga sjukdomar borde inte få barnbidrag om barnet föds sjukt	7 %	5 %	12 %
Skidåkare som brutit benet borde betala högre sjukvårdsavgift	4 %	3 %	8 %
Vet ej	16 %	18 %	12 %

Kommentar: Elever med utländsk bakgrund visar sig ha större spridning av svar på kunskapsfrågorna, svarar oftare ”vet ej” och är mest osäkra när det kommer till frågor om public service, pressfrihet, grundlagsbegreppet, vad som är straffbart i Sverige samt domares integritet.

Grupperna bakom olika kunskapsnivåer

Vilka är de unga som har rätt?

	0-2 rätt	3-5 rätt	6-8 rätt	9-11 rätt	12-14 rätt
Läser yrkesprogram	47 %	42 %	18 %	5 %	0 %
Läser högskoleförberedande program	53 %	58 %	82 %	95 %	0 %
Storstad	45 %	33 %	31 %	27 %	0 %
Mellanstor stad	24 %	28 %	23 %	36 %	0 %
Mindre stad	18 %	14 %	21 %	13 %	0 %
Liten stad/landsbygd	14 %	25 %	25 %	24 %	0 %
Pojkar	60 %	51 %	43 %	55 %	0 %
Flickor	40 %	49 %	57 %	45 %	0 %
Utländsk bakgrund	54 %	33 %	18 %	14 %	0 %
Lokal bakgrund	46 %	67 %	18 %	86 %	0 %

Tabell: kategorisering antal rätt

	Total	0-2 rätt (115 st.)	3-5 rätt (193 st.)	6-8 rätt (159 st.)	9-11 rätt (47 st.)	12-14 rätt (0 st.)
Antal rätt unga har	Andel	Andel	Andel	Andel	Andel	Andel
0 rätt	4 %	19 %	0 %	0 %	0 %	-
1 rätt	7 %	33 %	0 %	0 %	0 %	-
2 rätt	11 %	48 %	0 %	0 %	0 %	-
3 rätt	14 %	0 %	37 %	0 %	0 %	-
4 rätt	11 %	0 %	30 %	0 %	0 %	-
5 rätt	12 %	0 %	32 %	0 %	0 %	-
6 rätt	15 %	0 %	0 %	47 %	0 %	-
7 rätt	9 %	0 %	0 %	30 %	0 %	-
8 rätt	7 %	0 %	0 %	23 %	0 %	-
9 rätt	5 %	0 %	0 %	0 %	58 %	-
10 rätt	2 %	0 %	0 %	0 %	24 %	-
11 rätt	2 %	0 %	0 %	0 %	18 %	-
12 rätt	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	-
13 rätt	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	-
14 rätt	0 %	0 %	0 %	0 %	0 %	-

Tabell: kategorisering kön

	Total	0-2 rätt (115 st.)	3-5 rätt (193 st.)
Är du ...	Andel	Andel	Andel
Tjej	49 %	40 %	49 %
Kille	51 %	60 %	51 %
Identifierar mig inte som tjej eller kille	0 %	0 %	0 %
Vill inte ange	0 %	0 %	0 %

	6-8 rätt (159 st.)	9-11 rätt (47 st.)	12-14 rätt (0 st.)
Är du ...	Andel	Andel	Andel
Tjej	57 %	45 %	-
Kille	43 %	55 %	-
Identifierar mig inte som tjej eller kille	0 %	0 %	-
Vill inte ange	0 %	0 %	-

Tabell: kategorisering utländsk bakgrund

	Total	0-2 rätt (115 st.)	3-5 rätt (193 st.)
Utländsk bakgrund	Andel	Andel	Andel
Ja	32 %	54 %	33 %
Nej	68 %	46 %	67 %

	6-8 rätt (159 st.)	9-11 rätt (47 st.)	12-14 rätt (0 st.)
Utländsk bakgrund	Andel	Andel	Andel
Ja	18 %	14 %	-
Nej	82 %	86 %	-

Rättsfondens tack till respondenterna

Tack för att du svarat på vår enkät. De rätta svaren kan du se nedan. Du kanske vill veta vilka som ställt frågorna – och varför.

Rättsfonden är en fristående stiftelse som har till uppgift att främja förståelsen för demokrati bland unga människor. Och nu vill vi veta vad man i gymnasiet får lära sig om demokratin.

Vi tror nämligen att det kan vara för litet eller svårt att förstå. Demokrati är ju inte så enkelt. Det är mycket mer än att alla medborgare får rösta och att den folkvalda majoriteten bestämmer.

I en sann demokrati är det inte fritt fram för majoriteten att göra precis som den vill. Den hindras av grundlagen, som förbjuder de folkvalda att stifta lagar som strider mot mänskliga rättigheter (som religionsfriheten, rätten till rättvis rättegång, friheten att bilda partier, osv.). Men också grundlagen kan ändras av majoriteten (i Sverige kräver det två riksdagsbeslut med ett val emellan). Det är alltså möjligt att i demokratisk ordning inskränka eller avskaffa friheten.

Det finns i Europa stater som kallar sig demokratiska och där regeringar faktiskt är folkvalda (Ryssland, Turkiet, Polen, Ungern), men där människor inte längre kan räkna med att behandlas rättvist, eftersom polisen och allt fler domstolar lyder regeringspartiet. Istället för att debattera med en politisk motståndare kan regeringen sätta honom i fängelse för ett uppdiktat brott.

Därför har vi ställt så många frågor om domstolar. I en liberal demokrati, som den svenska, är makten delad mellan

parlamentet, regeringen och rättsväsendet. Det kallas "makt-delning", på engelska "checks and balances". Dessa tre makter kontrollerar varandra. Både riksdagen (parlamentet) och domstolar kan sätta stopp för en regering som bryter mot grundlagen. Varken riksdag eller regering har något inflytande över hur domstolar dömer. En domare kan inte avsättas om hen inte tappat förståndet eller direkt brutit mot lagen. En dom kan bara ändras av en domstol. Vill regeringen ha hårdare straff för vissa brott eller vill man ha färre uppehållstillstånd, måste man först ändra lagen, vilket bara riksdagen kan göra.

Detta är innebörden i det vackra uttrycket "land skall med lag byggas".

Hur sårbar är den svenska demokratin? Hur många inser att den står och faller med ett oberoende och normstyrt rättsväsen, det man kallar rättsstat?

Frågan är brännande aktuell. Ungern och Polen är på väg mot autokratiskt styre efter det att populistpartierna lyckats med att politisera domstolarna.

Är Sverige immunt mot en liknande nedmontering av demokratin? En enkät bland svenska gymnasister visar att de flesta inte vet vad "rättsstat" betyder; många har aldrig hört ordet. Än mindre kan de beskriva rättsväsenets plats i en demokrati. De flesta tror rentav att i Sverige har politiker rätten att avsätta obekväma domare eller ändra ett rättsligt beslut.

Är det vad de lärt i skolan? Det verkar faktiskt så. Då är det hög tid att återuppliva den svenska traditionen av *medborgarbildning*.

STIFTELSEN

RÄTTSFONDEN

eddy.se ab

ISBN: 978-91-88929-78-5

